

บทที่ 2

ประวัติความเป็นมาของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณ ระหว่างพุทธศักราช 1800-2454

จากการบันทึกประวัติการศึกษาแผนโบราณเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่พบว่า วิชาช่าง-สิบหมู่เป็นวิชาอาชีพประเภทช่างฝีมือต่าง ๆ เช่น ช่างถม ช่างทอง ช่างแกะ ช่างปั้น มีการศึกษาแบบสืบทอดและตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้แก่ กรุงเทพฯ เป็นต้นว่า ถนนตีทอง บ้านพาน บ้านบาตร บ้านช่างหล่อ วิชาช่างสิบหมู่จึงได้รับการรู้จักกันทั่วไปว่าเป็นวิชาอาชีพ*สมัยโบราณของไทย คือช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน¹ อาชีพเหล่านี้ถ่ายทอดจากภูมิปัญญาของบรรพบุรุษด้วยการศึกษาแผนโบราณ ฉะนั้นการทราบประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับช่างสิบหมู่เป็นพื้นความรู้ จะทำให้เข้าใจการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยโบราณได้อย่างดี ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ความหมายของช่างสิบหมู่

จากการศึกษาเอกสารพบว่า มีการอธิบายความหมายคำว่าช่างสิบหมู่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2479-2533 ตามรายละเอียดและช่วงเวลาการเผยแพร่หลักฐานต่อไปนี้ คือ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานความรู้เรื่องช่างสิบหมู่แก่พระยาอนุমানราชธน เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2479 ว่า

*วิชาอาชีพ คือการศึกษาแผนโบราณในวิชาพิเศษต่าง ๆ เช่น วิชาหมอดู วิชาหมอยา วิชาค้าขาย วิชาช่างทอง วิชาเสมียน ซึ่งนอกเหนือจากวิชาสามัญหรือวิชาหนังสือ เป็นคำที่กำหนดใช้จากการศึกษาแผนโบราณตามที่กระทรวงศึกษาธิการบันทึกหลักฐาน

¹รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507 (พระนคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2507), หน้า 9-10.

...ช่าง 10 หมู่ คำนี้เห็นจะไม่ใช้หมายความว่าในบ้านในเมืองมีช่างอยู่ 10 อย่าง อันชื่อต่าง ๆ ถ้าจะนับชื่อก็เห็นจะได้ไม่น้อยกว่า 108 อย่าง เข้าใจว่ากรมช่าง 10 หมู่ นั้น คือ รวบรวมคนที่เป่นช่าง ตั้งขึ้นเป่นกรมช่าง แบ่งตามประเภทวิชาคนที่รวบรวมเข้าไว้ได้เป่น 10 หมู่ด้วยกันเท่านั้นเอง

...ช่าง 10 หมู่เป่นแต่ชื่อกรมที่รวบรวมช่างไว้มี 10 หมู่ด้วยกัน ไม่ใช่ช่างในบ้านในเมืองมีแต่ 10 อย่างเท่านั้น...²

พระยาเทวาราช (ม.ร.ว. เทวาราช ป. มาลากุล) กล่าวว่า

...ช่าง 10 หมู่ เป่นราชการกรม 1 ของรัฐ...ข้าราชการ...รับพระราชทาน เบี้ยหวัด สังกัดกระทรวงกลาโหม แต่ก่อนผู้ใดว่าการช่างอะไรก็ทำงานนั้น ณ ถิ่นสำนักของตน เช่น บ้านช่างหล่อที่ธนบุรี บ้านช่างดอกไม้ไฟที่พระนคร... ต่อมา รวมทำการ ณ วังสมเด็จเจ้าฟ้ามหา มาลา กรมพระยาบวรราชปักษ์...³

พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ กล่าวว่า

...ช่างสิบหมู่เป่นคำที่เลื่อนมาแต่คำว่าช่างสิบปะ คำว่า สิบปะเป่นภาษาบาลี มีความหมายเดียวกับคำว่าศิลปินในภาษาสันสกฤต คือ ฝีมือทางการช่างการแสดงออกมาให้ปรากฏขึ้นได้อย่างงดงามพิงชม และเกิดอารมณ์สะเทือนใจ...ช่างสิบปะก็คือช่างศิลป์นั่นเอง... แต่คนไทยออกเสียงเป่นช่างสิบ... ต่อมาแก้เสียให้เป่น สิบ คือจำนวน 10...เป่นช่างสิบ ซึ่งดูไม่สู้ได้ความว่าเป็นช่างอะไร... ต้องเอาหมู่ใส่ให้เป่นหมู่เป่นพวก...⁴

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521) 1: 6-11.

³ สมชาย พุ่มสอาด, "ประวัติช่างสิบหมู่," ใน อนุสรณ์งานสถาปนากิจศน นายสิงห์เพชรเลิศ (พระนคร: บริษัทชุมนุมช่าง, 2512), หน้า 28.

⁴ พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ม.ป.ท., ม.ป.ป. อ้างถึง จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, "ช่างสิบหมู่," ใน วัดกษัตราธิราชวรวิหาร (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2520), หน้า 95.

อุ๋นทร์ เศวตมาลย์ กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่คือ งานช่างสิบหมู่... กำหนดเป็นประเภทต่าง ๆ... เป็นชื่อรวมงานช่างที่มีมาแต่อดีต ในปัจจุบันคงไม่มีครบทั้งสิบอย่าง..."⁵

โชติ กัลยาณมิตร อธิบายว่า "...ช่างสิบหมู่ (ช่างสิบปหมู่) คือ ช่างที่รับราชการอยู่ในกรมช่างสิบหมู่ มีช่างผู้นัดในงานต่าง ๆ ประจำทำงานอยู่ 29 ช่าง... ช่างสิบหมู่คือ หมู่อ่างศิลป ช่างผู้นัดในงานศิลป..."⁶

เปลื้อง ณ นคร กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่ น. เป็นชื่อกรมช่าง ที่ว่าสิบหมู่นั้นเป็นคำเรียกรวม ๆ ความจริงมีมากกว่านั้น"⁷

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่ คือช่างศิลปต่าง ๆ ที่ได้ควบคุมกันขึ้นเป็นหมู่เป็นกรม มีหน้าที่ในการสร้างสรรค์ งานวิจิตรศิลปต่าง ๆ แทนที่จะหมายความว่า... มีจำกัดแต่เพียง 10 หมู่หรือ 10 ประเภทเท่านั้น..."⁸

วิทย์ นิตคันเงิน กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่เป็นกลุ่มช่างซึ่งได้รวบรวมกันเข้าเป็นกรมหนึ่ง เข้าใจว่าจะมีมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา..."⁹

เจนจิตต์ กุลทลบุตร อธิบายความหมายว่า "...ช่างสิบหมู่หมายถึงกลุ่มช่างฝีมือ แต่ละช่างมีหน้าที่ประสานงานเกี่ยวข้องกันและกัน มีอยู่มากมายหลายช่าง แต่มารวมเข้าด้วยกันเป็นสิบหมู่..."¹⁰

⁵"ประวัตินายอุ๋นทร์ เศวตมาลย์," ใน ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริวาร, 2512), หน้า ๙-๑๐.

⁶โชติ กัลยาณมิตร, พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปที่เกี่ยวข้อง (กรุงเทพฯ: การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2518), หน้า 277.

⁷เปลื้อง ณ นคร, พจนานุกรมฉบับทันสมัย พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2518), หน้า 136-137.

⁸จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, "ช่างสิบหมู่" ใน วัดกษัตราธิราชวรวิหาร หน้า 99.

⁹วิทย์ นิตคันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่, เต็มสิริ บุญสิงห์, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), หน้า 9.

¹⁰เจนจิตต์ กุลทลบุตร, "ศิลปการช่าง," ใน ไหว้ครูเพาะช่าง วันที่ 7 กรกฎาคม 2526 (กรุงเทพมหานคร: สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง, 2526), หน้า 5.

สนั่น สมพันธ์ หัวหน้างานช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร กล่าวว่า
 "...ช่างสิบหมู่ เป็นชื่อเรียกคณะช่างคณะหนึ่ง ซึ่งในคณะของช่างนี้มีงานช่างอยู่หลายอย่าง
 ด้วยกัน... มิใช่มีงานช่างอยู่สิบช่าง..."¹¹

สงวน รอดบุญ กล่าวว่า
 "...ช่างสิบหมู่ เป็นชื่อเรียกช่างหลวงกรมหนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงรวบรวม
 และแต่งตั้งขึ้นเพื่อทำงานการก่อสร้าง และตกแต่งมหาปราสาทราชมนเฑียร
 ตำหนัก เรือนหลวง วัดวาอาราม และสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ให้บ้านเมืองรุ่งเรือง
 งดงามด้วยศิลปตามพระราชประสงค์ของกษัตริย์..."¹²

น. ณ ปากน้ำ อธิบายว่า "ช่างสิบหมู่ เป็นแผนกของงานช่างในกรมช่างสิบหมู่
 ซึ่งต่อมารวมกันได้มารวมอยู่ในกรมศิลปากร"¹³

ราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายเป็นทางการในครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2530 ว่า
 "ช่างสิบหมู่ (น.) ช่างที่รับราชการอยู่ในกรมช่างสิบหมู่"¹⁴

ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี ได้เผยแพร่ใน พ.ศ. 2533 ว่า "ช่างสิบหมู่ คือ
 หมู่อ่างเขียน หมู่อ่างรัก หมู่อ่างแกะ หมู่อ่างสลัก หมู่อ่างปั้น หมู่อ่างหล่อ หมู่อ่างหุ่น หมู่อ่างบุ
 หมู่อ่างปูน หมู่อ่างกลึง"¹⁵

¹¹สนั่น สมพันธ์, "ฝีมือช่างสิบหมู่," ใน บทโทรทัศน์อยู่อย่างไทย พ.ศ. 2528
 (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานเลขาธิการนายก-
 รัฐมนตรี, 2531), หน้า 120.

¹²สงวน รอดบุญ, "ช่างสิบหมู่," วารสารสารานุกรมศึกษาศาสตร์ ฉบับที่ 4
 (เมษายน-กันยายน 2529): หน้า 149.

¹³น. ณ ปากน้ำ. พจนานุกรมศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
 เมืองโบราณ, 2530), หน้า 73.

¹⁴ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530.
 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, 2531), หน้า 168.

¹⁵ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี กรมศิลปากร. (ม.ป.ท.,
 ม.ป.ป.)

กรมศิลปากร กล่าวไว้ว่า

...ช่างสิบหมู่ คือ กลุ่มหรือพวก หรือหมวดของผู้ชำนาญในการฝีมือหรือศิลปะ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็หมายถึงช่างสิบกลุ่ม หรือช่างสิบหมู่นั้นเอง... หรืออีก
 ความหมายหนึ่งคือ กลุ่มหรือพวก หรือหมวดของศิลปะกลุ่มของผู้มีฝีมือทางช่าง
 แต่ไม่ได้หมายความว่าสิบกลุ่ม หรือสิบหมู่เท่านั้น อาจจะมีมากกว่าหรือน้อยกว่านี้
 ก็ได้... เพราะบอกไว้ว่ามีเป็นหมู่ ๆ"¹⁶

จากการอธิบายความหมายคำว่าช่างสิบหมู่ข้างต้น ซึ่งบันทึกหลักฐานระหว่าง พ.ศ.
 2479-2533 นั้น ผู้วิจัยจึงกล่าวว่า ช่างสิบหมู่หมายถึงชื่อเฉพาะหน่วยงานของรัฐที่ตั้งขึ้นตั้งแต่
 สมัยกรุงศรีอยุธยาเรียกว่า กรมช่าง 10 หมู่ หรือกรมช่างสิบหมู่ โดยการรวบรวมบุคคลที่มี
 วิชาความรู้ทางการช่างฝีมือต่าง ๆ และจำแนกประเภทของคนออกเป็นหมู่ ๆ ตามประเภท
 วิชาของกลุ่มคนนั้นได้ 10 หมู่ ได้แก่ ช่างเขียน ช่างรัก ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหล่อ
 ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างปูน ช่างกลึง เพื่อปฏิบัติงานช่างของรัฐ เช่น การก่อสร้างและตกแต่ง
 พระราชวัง วัดวาอาราม สิ่งของต่าง ๆ เป็นต้น ตามพระราชประสงค์ของกษัตริย์ในการ
 ปกครองประเทศให้เจริญในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้น ช่างสิบหมู่จึงหมายถึงชื่อของ
 กรมช่างมิได้หมายความว่า ช่างมี 10 หมู่ หรือช่างมี 10 ช่าง หรือช่างไทยสมัยโบราณมี
 10 อย่าง ตามรูปคำว่าช่างสิบหมู่

หน่วยงานของช่างสิบหมู่

ตามความหมายของช่างสิบหมู่ข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกรมช่างสิบหมู่
 ในสมัยโบราณที่มีกำเนิดมาจากกลุ่มคน ที่มีความชำนาญทางการช่างไทยจากวิชาช่างฝีมือ
 ต่าง ๆ เช่น ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ฯลฯ ดังนั้น กรมช่างสิบหมู่จึงเป็น
 ศูนย์รวมของช่างฝีมือต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาททางประวัติศาสตร์ของไทย ผู้วิจัยจึงศึกษาหลักฐาน

¹⁶ "ช่างสิบหมู่คืออะไร," ในรายงานผลการจัดนิทรรศการและการแสดงศิลป
 วัฒนธรรมของสถานศึกษาในสังกัดกรมศิลปากร ปี 2533 ณ วิทยาลัยนาฏศิลปกาฬสินธุ์ วันที่
 26-28 กุมภาพันธ์ 2533 (ม.ป.ท., 2533), หน้า 98.

เอกสารทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกรมช่างสิบหมู่ พบว่า ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5 ปรากฏชื่อกรมช่างสิบหมู่ในการจัดหน่วยทหารประจำการในราชธานีเพื่อใช้ในพระราชพิธีต่าง ๆ¹⁷ ประกอบกับการสันนิษฐานว่า มีกรมช่างสิบหมู่ตามข้อความข้อที่ 22 ในกฎหมายกรุงเก่า ตอนพระอัยการ ตำแหน่งทหารหัวเมืองคือ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน¹⁸ ซึ่งเดิมเป็นเพียงหมู่เท่านั้นแล้วจึงขึ้นมาเป็นกรมต่าง ๆ โดยการควบคุมของหัวหน้าที่พระมหากษัตริย์ทรงบังคับบัญชาโดยตรง¹⁹ ครั้นถึงรัชกาลที่ 2 ปรากฏว่า "ช่าง 10 หมู่" มีหน้าที่ราชการตามหมายรับสั่งเรื่อง ประสมขี้ผึ้งทำพุ่มหมากพนมบุชาพระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ใน พ.ศ. 2353 ตามที่บันทึกว่า "...จางวางช่าง 10 หมู่ เขียนลายสลักโต๊ะเก้าอี้ 8 โต๊ะ สลักให้แล้วโดยเร็ว..."²⁰ ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ปรากฏหลักฐานว่ามี "...กรมช่างสิบหมู่..."²¹ ในฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งตำแหน่งข้าราชการวังหน้าให้ตรงกับทำเนียบข้าราชการวังหลวง²² จึงทำให้ในรัชกาลที่ 4

¹⁷ คำเนียร เลชะกุล, "การทหารสมัยอยุธยา," ในรวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510), 2: 129-131.

¹⁸ กฎหมายตราสามดวง, (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2521), หน้า 168-170.

¹⁹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจณี ละอองศรี และ ยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 127.

²⁰ ยิ้ม นันทยางกูร และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม. ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2528), หน้า 40.

²¹ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์ (ม.ป.ท., 2511), หน้า 36.

²² เรื่องเดียวกัน, คำนำ.

มีกรมช่างสิบหมู่ทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้าสืบเนื่องมาในรัชกาลที่ 5 ซึ่งปรากฏหลักฐานว่ามี
ขุนนาง "กรมช่าง 10 หมู่" ในพระบรมมหาราชวัง และฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล
เข้าร่วมพระราชพิธีฝังสรวงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมารใน พ.ศ. 2429²³
กรมช่างสิบหมู่จึงเป็นกรมหนึ่งที่มีขุนนางปฏิบัติราชการที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศและได้รับ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เช่นกรมอื่น ๆ ตามหลักฐานการตั้งขุนนางหัวเมืองในกรุง
พ.ศ. 2411-2429 อาทิ

...ให้หลวงเพชรกรรม (กัน) เปนพระยาหัตถการบรรชาจางวางกรม
ช่างสิบหมู่ชวา ถ้อยศักดิ์นา 1000...ศักราช 1234... (พ.ศ. 2415)...
[และ]...ให้เลื่อนหลวงเทวานฤมิตร (อ้อม) เปนพระยาเทวานฤมิตร
ปลัดจางวาง กรมช่างสิบหมู่ ถ้อยศักดิ์นา 500 ทำราชการ...ศักราช 1245
... (พ.ศ. 2426)...²⁴

กรมช่างสิบหมู่จึงเป็นหน่วยงานที่มีกำเนิดมาจากฝ่ายทหารตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
แต่มิได้มีบทบาทด้านการทหารมาจนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5 ดังที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายการปกครองสมัยโบราณ
เมื่อ พ.ศ. 2435 ว่า

...ส่วนซึ่งแบ่งปันฝ่ายทหารแต่ทำการฝ่ายพลเรือนนั้นคือกรมช่างสิบหมู่ ซึ่งแบ่ง
ไว้ในฝ่ายทหารนั้น ก็คงจะเป็นด้วยช่างเกิดขึ้นในหมู่ทหาร... แต่ภายหลังมา
ทำการต่าง ๆ มากขึ้นจนถึงเป็นการละเอียด เช่นเขียนบันเฑาะสลักก็เลยติดอยู่ใน
ฝ่ายทหารแต่ไม่ได้เกี่ยวข้องอันใดในราชการทหาร ไม่ได้ขึ้นกรมพระกลาโหม

²³ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จดหมายเหตุพระราชพิธีฝังสรวง
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ 5 (พระนคร: กรมศิลปากร,
2513), หน้า 333-334.

²⁴ กรมศิลปากร กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, การแต่งตั้งขุนนางไทย ในสมัย
รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2522), หน้า 189 และ 304

มีแต่กองต่างหาก แม่กองนั้นมักจะเป็นเจ้านายโดยมาก...²⁵

ครั้งสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา กรมช่างสิบหมู่เป็นหน่วยงานย่อยเมื่อสถาปนากรมศิลปากร²⁶ มาจนกระทั่งปัจจุบัน คือฝ่ายช่างสิบหมู่ กองทัศนศิลป์ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ จึงกล่าวได้ว่า ชื่อของกรมช่างสิบหมู่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5²⁷

ประเภทวิชาและงานช่างสิบหมู่

จากการศึกษาความหมายและหน่วยงานของช่างสิบหมู่พบว่า ช่างสิบหมู่เป็นชื่อกรมที่รวบรวมช่างไว้ 10 หมู่ในระยะแรกตามความรู้ของบุคคลและงานของช่างสิบหมู่ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 5 ซึ่งแต่ละสมัยมีประเภทวิชาและงานช่างสิบหมู่ที่แตกต่างกัน คือ

1. สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการรวบรวมช่างเป็นกรมช่างสิบหมู่รวม 10 ประเภทคือ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน²⁸
2. สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการรวบรวมช่างใน "กรมช่าง 10 หมู่" รวม 19 ประเภท คือ

²⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470), หน้า 56.

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ว.9/1 เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงวัง เรื่องยกกรมช่างมารวมอยู่ในกรมศิลปากร (2454-2456)

²⁷ สมภพ ภิรมย์, "ช่างสิบหมู่," นาวิกศาสตร์ 74 (กรกฎาคม 2534): 21.

²⁸ "พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง," ในกฎหมายตราสามดวง หน้า 168-169.

1. ช่างเขียน
2. ช่างไม้และก่อสร้าง
3. ช่างปูน
4. ช่างปั้นและหล่อ
5. ช่างหุ่นและกลึง
6. ช่างแกะสลัก
7. ช่างทอง ช่างเงิน และช่างภาพ
8. ช่างรัก ช่างปิดทอง และช่างทาสี
9. ช่างประดับ และช่างมุกต์
10. ช่างโลหะ และช่างเหล็ก²⁹

3. สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประเภทวิชาและงานช่างสิบหมู่ใน "กรมช่างสิบหมู่" รวม 9 ประเภท คือ ช่างสลัก ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่น ช่างแกะ ช่างปูน ช่างกลึง ช่างชาติสี่สี³⁰

4. สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีช่างใน "กรมช่าง 10 หมู่" รวม 13 ประเภท ตามโคลงที่พระองค์เจ้าประดิษฐวรการผู้กำกับกรมช่างสิบหมู่ กล่าวไว้ว่า

เขียน กระจาดฯ แกะ หุ่น ปั้น ปูน รัก บุษบา
 กลึง หล่อ ไม้สูง สลัก ช่างไม้³¹

5. สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน ในตอนต้นรัชกาลที่ 6 ก่อนการรวมกรมช่างสิบหมู่ไว้ในกรมศิลปากรนั้น ปรากฏว่ามีประเภทช่างสิบหมู่ในกรมช่างสิบหมู่รวม 11 ประเภท คือ ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างหล่อ ช่างกระจก ช่างหุ่น

²⁹ ยิ้ม นิตยทางกูร และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม. ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า 40.

³⁰ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลัง และทำเนียบสมณศักดิ์ หน้า 36-38.

³¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ 1: 6.

ช่างไม้สูง ช่างรัก ช่างแกะ ช่างเหล็ก ช่างอังกฤษ ช่างฉีพ่าย*³² หลังจากที่มีการสถาปนา
กรมศิลปากร ตั้งแต่ พ.ศ. 2455 เป็นต้นมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน กรมศิลปากรจึงจำแนกงาน
ช่างสิบหมู่เป็นประเภทงานต่าง ๆ ตลอดมา ซึ่งปัจจุบันมีประเภทของงานช่างสิบหมู่ในฝ่าย
ช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร ดังนี้

1. งานช่างเขียน	6. งานช่างโลหะ
2. งานช่างไม้ประณีต	7. งานช่างปั้น ช่างหล่อหุ่นและลาย
3. งานช่างแกะสลัก	8. งานช่างกระจกและช่างปิดทอง
4. งานช่างมุก	9. งานช่างประณีตศิลป์และช่างจิราภรณ์
5. งานช่างลายรดน้ำ	10. งานช่างพุทธศิลป์สถาปัตยกรรม ³³

จากการศึกษาประเภทวิชาที่ปรากฏในกรมช่างสิบหมู่ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจน
กระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
(ก่อนการสถาปนากรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. 2455) แสดงให้เห็นว่าประเภทวิชาและงาน
ช่างสิบหมู่มีได้มีจำนวน 10 หมู่ ดังเช่นชื่อของกรมช่างสิบหมู่ ซึ่งมีกำเนิดมาจากประเภทวิชา
อาชีพของช่างไทยโบราณ เป็นต้นว่า ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ
ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน ช่างไม้ ช่างทอง ช่างเงิน ช่างภาพ

*-ช่างอังกฤษ หมายถึง ช่างสลักทองอังกฤษ เนื่องจากพจนานุกรม
ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อธิบายความหมายคำว่างอังกฤษ คือ "...โลหะชนิดหนึ่ง
เป็นแผ่นบาง ๆ สีดล้ายทองคำหรือสีอื่น ๆ ก็มี ใช้สลักหรือปรุเป็นลายประดับเครื่องศพ
เป็นต้นว่า ทองอังกฤษ..." (ผู้วิจัย)

- ช่างฉีพ่าย อาจหมายถึงช่างไม้ ช่างไม้ฝีมือหรือช่างกลึง ที่เป็นช่างทำพ่าย
เนื่องจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อธิบายคำว่า พ่ายคือ ...เครื่องมือ
สำหรับพยุ่น้ำให้เร็วเดิน ถ้าลอกลวดเป็นคิ้วตลอดกลางใบพ่าย เรียกว่า พ่ายคิ้ว... (ผู้วิจัย)

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ว.9/1 เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงวัง
เรื่องยกกรมช่างมารวมอยู่ในกรมศิลปากร (2454-2456)

³³ กระทรวงศึกษาธิการ, ช่างสิบหมู่, (กรุงเทพมหานคร: กองหัตถศิลป์
กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า 16-18.

ช่างปิดทอง ช่างประดับมุก ช่างโลหะ ช่างเหล็ก ช่างชาตสีสุก ช่างกระตาศ ช่างไม้สูง
ช่างกระจก ช่างอังกฤษ ซึ่งมีจำนวนประเภทวิชาช่างมากกว่า 10 ช่าง ดังที่สมเด็จพระ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายคำว่า "ช่างสิบหมู่" ประกอบด้วยช่างอะไรบ้าง
ตามการบันทึกหลักฐานที่กล่าวถึงรายนามช่างสิบหมู่ จากทำเนียบศึกติดาพลเรือและทหารใน
กฎหมายเก่า และพระราชพงศาวดาร พระราชบัญญัติในรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีประเภทวิชา และ
งานช่างรวมทั้งสิ้น 29 ช่าง ดังนี้

ช่างสิบหมู่

รายนามช่างสิบหมู่... คัดเฉพาะที่ไม่ซ้ำกัน คือ

1. ช่างเลื่อย	2. ช่างก่อ
3. ช่างดอกไม้เพลิง	4. ช่างไม้สำเภา
5. ช่างปั้น	6. ช่างสนะ (จีน)*
7. ช่างสนะ (ไทย)*	8. ช่างขุนพราหมณ์เทศ*
9. ช่างรัก	10. ช่างมุก
11. ช่างปากไม้	12. ช่างเรือ
13. ทำลู่ (บางคนว่าช่างปรุ*)	14. ช่างเขียน
15. ช่างแกะ	16. ช่างสลัก
17. ช่างกลึง	18. ช่างหล่อ
19. ช่างปั้น	20. ช่างหุ่น
21. ช่างบุ	22. ช่างปูน
23. ช่างหุงกระຈก	24. ช่างประดับกระຈก
25. ช่างหยก	26. ช่างชาดสีสุก*
27. ช่างตีบุก	28. ช่างต่อกำปั้น
29. ช่างทอง ³⁴	

*น. ๗ ปากน้ำ อธิบายความหมายของช่างต่าง ๆ ในพจนานุกรมศิลป์ หน้า 71-73 ดังนี้

- ช่างสนะ เป็นช่างทำเครื่องผ้าและเครื่องหนัง เช่น อานม้า ปลูกมัต ฯลฯ
- ส่วนช่างสนะ (จีน) เป็นช่างปักไหม การทอไหมเป็นลวดลายต่าง ๆ
- ช่างขุนพราหมณ์เทศ เป็นช่างทำเครื่องบัตพลี บวงสรวง สิ่งเวทย์ต่าง ๆ ที่ต้องใช้ในพิธีพราหมณ์ ตลอดจนทำราชาวัติ ฉลุกาบกล้วย ทำบายศรี
- ช่างชาดสีสุก เป็นช่างทาสีชาดภายในเครื่องเรือนโบราณ สิ่งของ เครื่องใช้ต่าง ๆ (ชาดสีสุกคือ ชาดผสมน้ำมัน)
- ช่างปรุ เป็นช่างฉลุกระดาษทองอังกฤษเป็นลวดลายประดับเมรุ ฯลฯ

³⁴ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกความรู้ต่าง ๆ, 1: 11.

นอกจากนี้ สมภพ ภิรมย์ อธิบดีกรมศิลปากร ในระหว่าง พ.ศ. 2515-2518
กล่าวในบทความว่า ช่างสิบหมู่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5 นั้น
มีช่างสิบหมู่ทั้งสิ้น 70 ประเภทคือ

1. ช่างเขียน	2. ช่างปั้น
3. ช่างรัก ช่างรักตีลาย	4. ช่างไม้
5. ช่างไม้สูง	6. ช่างปูน
7. ช่างแกะ	8. ช่างกลึง
9. ช่างสลัก	10. ช่างทอง
11. ช่างเงิน	12. ช่างหล่อ
13. ช่างตีบุก	14. ช่างศิลา
15. ช่างหยก	16. ช่างเหล็ก
17. ช่างหุ้มทองเหลือง	18. ช่างก่อ
19. ช่างหุงกระจก	20. ช่างชาดสีสุก
21. ช่างชุบพราหมณ์เทศ	22. ช่างประดับกระจก
23. ช่างเลื่อย	24. ช่างต่อ
25. ช่างไม้สำเภา	26. ช่างต่อกำปั้น
27. ช่างเรือ	28. ช่างดอกไม้เพลิง
29. ช่างบุ	30. ช่างคร่ำ
31. ช่างปั้น	32. ช่างหุ่น
33. ช่างมุก	34. ช่างทำลู่
35. ช่างอังกฤษ	36. ช่างชาดตีบุก
37. ช่างสนะไทยจีน	38. ช่างสดึง
39. ช่างหนัง	40. ช่างบาตร
41. ช่างกระเบื้อง	42. ช่างกระดาศ
43. ช่างจาร	44. ช่างต่อไม้ลาย
45. ช่างฉลุ	46. ช่างปากไม้
47. ช่างเจียรระไน	48. ช่างเครื่องสด ช่างหยวก
49. ช่างชุบ	50. ช่างฉลองพระบาท

51. ช่างเลื่อยงา	52. ช่างแผ่ตีบุก
53. ช่างสลักหนัง	54. ช่างฟอก
55. ช่างทำยอนพระกรรม	56. ช่างเปิดฉาก
57. ช่างตัดต้นไม้	58. ช่างย้อม
59. ช่างเกรารางปืน	60. ช่างต่อฝาบาตร
61. ช่างสลักพระแสง	62. ช่างทอสายคัมภีร์
63. ช่างย้อมผ้าสีขี้ผึ้ง	64. ช่างสาน
65. ช่างสานพระมาลา	66. ช่างกรรไกร
67. ช่างสุหรัาย	68. ช่างฝึกกรีช
69. ช่างชำระพระแสง	70. ช่างทำข้อฟ้าทางหงส์ ³⁵

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2479 เป็นต้นมา ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ช่างสิบหมู่มีจำนวนถึง 29 ช่าง ตามที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบาย นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2511 หลวงเทพลักษณะเลขาได้บันทึกหลักฐานที่สนับสนุนแนวความคิดว่า

...รวมความช่างสิบหมู่เกินเท่าใดก็ได้ไม่จำกัด ... รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างพระมหามงกุฎใหม่ ใช้ช่างเกินกว่าสิบหมู่เสียอีก พระราชวังเท่าที่เห็นกันทุกวันนี้ ขบวนเรือหงษ์ เรือขนาด และเครื่องราชูปโภค เช่น มงกุฎ พานเงิน พานทอง และสิ่งอื่นอีกมาก ฯลฯ เพียงช่างแกะไม้แกะเงิน สลักแกะเท่านั้นใช้ช่างหลายสิบคน รวมช่างทั้งหมดเป็นร้อย ลูมือเป็นพัน ๆ เสมอด้วยการสร้างกรุงศรีอยุธยา...³⁶

ครั้นถึงการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปีใน พ.ศ. 2525 คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติในความรับผิดชอบของสำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้เผยแพร่เรื่องชีวิตไทยเกี่ยวกับช่างสิบหมู่ เพื่อการสืบทอดเอกลักษณ์ของชาติที่เกี่ยวข้องกับช่างสิบหมู่ ซึ่งประกอบด้วยช่างทั้งหมด 10 ช่าง คือ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างหล่อ ช่างปูน ช่างรัก ช่างบุ ช่างกลึง ทั้งนี้ วิทย์ วัฒนกันเงิน ผู้บันทึกหลักฐานได้ชี้แจง

³⁵ สมภพ ภิรมย์ "ช่างสิบหมู่," นาวิกศาสตร์ 74(กรกฎาคม 2534): 20-21.

³⁶ หลวงเทพลักษณะเลขา, หอศิลป์ (พระนคร: โรงพิมพ์สี่ไทย, 2512), หน้า 35.

การเผยแพร่ว่า "...ทั้ง 10 หมู่นี้เป็นเพียงการจัดเข้าหมู่กันให้ได้จำนวน 10 หมู่ แต่มิได้หมายจะให้ตรงกับคำว่าช่างสิบหมู่ เพราะยังไม่มีหลักฐานใดจัดให้ลงตัวกันได้..." การจัดหมู่ช่างดังกล่าวคือ

1. หมู่ช่างเขียน ประกอบด้วยช่างเขียน ช่างปิดทอง ช่างลงรัก ช่างแกะช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างลายรดน้ำ
2. หมู่ช่างแกะ มีทั้งช่างแกะตรา ช่างแกะลาย ช่างแกะพระหรือภาพ ช่างเงินช่างทอง ช่างเพชรพลอย
3. หมู่ช่างหุ่น มีช่างไม้ ช่างไม้สูง ช่างเลื่อย ช่างปากไม้ ช่างทำหุ่นรูปคน ลีตว์ หัวโขน ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างไม้
4. หมู่ช่างปั้น มีช่างปั้น ช่างปูน ช่างขึ้นรูป ช่างหุ่น
5. หมู่ช่างปูน มีช่างปั้น ช่างปูนก่อ ช่างปูนฉาบ ช่างปั้นปูน
6. หมู่ช่างรัก มีช่างลงรัก ช่างปิดทอง ช่างประดับกระจก ช่างมุกช่างเครื่องเขิน
7. หมู่ช่างบุ มีช่างโลหะ
8. หมู่ช่างกลึง มีช่างไม้ ช่างกลึงงา ช่างทำกลอง และเกี่ยวข้องกับช่างลงรักช่างปิดทอง ช่างประดับกระจก ช่างเขียนด้วย
9. หมู่ช่างสลัก มีช่างฉลุ ช่างกระตาศ ช่างหยวก ช่างเครื่องสด
10. หมู่ช่างหล่อ มีช่างหุ่นดิน ช่างขึ้นรูป ช่างผสมโลหะ³⁷

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยสรุปว่า ประเภทวิชาและงานช่างสิบหมู่ดังกล่าวตามหลักฐานข้างต้นนั้น มีประเภทวิชาที่สอดคล้องกันกับงานช่างสิบหมู่มากกว่า 10 ช่าง ประเภทวิชาช่างต่าง ๆ ที่เป็นจุดกำเนิดของกรมช่างสิบหมู่จึงมีมากกว่า 10 ประเภทวิชาขึ้นไป ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีแนวคิดที่สัมพันธ์กันระหว่างประเภทวิชาของคนในกรมช่างสิบหมู่กับชื่อของกรม รวมกันเรียกว่า วิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งหมายถึงความรู้ทางการช่างของไทยหลายวิชา ได้แก่ วิชาช่างไม้ วิชาช่างรัก วิชาช่างมุก วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างกลึง วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น วิชาช่างหุ่น วิชาช่างบุ วิชาช่างทอง เป็นต้น

³⁷ วิทย์ วัฒนกันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 11.

สถานภาพของช่างสิบหมู่

จากการศึกษาข้างต้น ช่างสิบหมู่เป็นชื่อกรมช่างสิบหมู่ที่มีกำเนิดมาจากการรวบรวม คนที่มีความชำนาญทางการช่างฝีมือของไทยมาแต่โบราณ ซึ่งเรียกกันว่าช่างต่าง ๆ เช่น ช่างเขียน ช่างรัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างปูน ช่างมุก ฯลฯ ซึ่งผู้วิจัยเรียกรวมกัน ว่า ช่างสิบหมู่ เนื่องจากอาชีพต่าง ๆ นี้เป็นจุดกำเนิดที่สำคัญของกรมช่างสิบหมู่ ประกอบกับ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงกล่าวไว้ว่า มีช่างสิบหมู่รวมทั้งสิ้น 29 ช่าง³⁸ จากอาชีพของช่างต่าง ๆ ดังกล่าว ผู้วิจัยวิเคราะห์เห็นว่า กลุ่มช่างเหล่านี้เป็นสมาชิกกลุ่ม หนึ่งของสังคมไทยตั้งแต่สมัยโบราณ ที่รวมอยู่ในชนชั้นต่าง ๆ ของสังคม ตามโครงสร้างของ สังคม เศรษฐกิจ การปกครอง ความเป็นอยู่ของชาวไทย ซึ่งแบ่งชนชั้นออกเป็น 4 ชั้นชั้น คือ ชั้นชั้นพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ ชั้นชั้นขุนนางและข้าราชการ ชั้นชั้นไพร่และทาส และชั้นชั้นพระสงฆ์ ดังนั้น การวิเคราะห์สถานภาพของช่างสิบหมู่จึงแบ่งสถานภาพตามชนชั้น ดังกล่าว ซึ่ง วิบูลย์ ลี้สุวรรณ แบ่งกลุ่มของช่างไทยออกเป็น 4 สถานภาพ "คือ ช่างหลวง ช่างพื้นบ้าน ช่างเชลยศักดิ์ และช่างพระสงฆ์"³⁹ สถานภาพของช่างสิบหมู่ คือ

1. ช่างหลวง ตามที่ศึกษาแล้วว่า กรมช่างสิบหมู่เป็นหน่วยงานของรัฐที่รวบรวม ช่างต่าง ๆ เพื่อปฏิบัติราชการในการสร้างซ่อมสิ่งต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับการสร้างความ เจริญสมัยกรุงศรีอยุธยาจนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามพระราชประสงค์ใน พระมหากษัตริย์ เช่น ปราสาทราชมณฑลเทียร วัดหลวง เครื่องราชูปโภค ฯลฯ ขุนนาง ข้าราชการเหล่านี้มีความเจริญทางรับราชการในกรมช่างสิบหมู่ จึงได้รับพระราชทาน ราชทินนามบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ เช่น

³⁸ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกความรู้ต่าง ๆ, 1: 11.

³⁹ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, "บทบาทของช่างในกรุงรัตนโกสินทร์," ศิลปไทยที่น่ารู้

(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2529) หน้า 12-16.

สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงรัชกาลที่ 1

หลวงเพชวะกัน เจ้ากรมช่างเขียนขวา	ศักราช 800
หลวงวิจิตรนฤมล เจ้ากรมช่างแกะ	ศักราช 400
พญาจันดารังสัน จางวางช่างสลัก	ศักราช 600
ขุนพมร เจ้ากรมช่างกลึง	ศักราช 300
ขุนพรอัครนีวิจิตร เจ้ากรมช่างหล่อขวา	ศักราช 300 ⁴⁰

ฯลฯ

สมัยรัชกาลที่ 4

พระยาเทวารังสรรค์ จางวางกรมช่างสิบหมู่	ศักราช 500
หลวงรจนานิมล เจ้ากรมช่างสลัก	ศักราช 400
หลวงพรหมประกาลิต เจ้ากรมช่างเขียน	ศักราช 400
ขุนพิทักษ์อัครนี เจ้ากรมช่างหล่อ	ศักราช 300
หลวงนิมิตรสรพการ เจ้ากรมช่างปูน	ศักราช 200 ⁴¹

ฯลฯ

สมัยรัชกาลที่ 5

พระยาหัตถการบรรชา จางวางกรมช่างสิบหมู่ขวา	ศักราช 1000 ⁴²
พระยาจันดารังสรร จางวางช่างสิบหมู่	ศักราช 1000 ⁴³
หลวงเลขาวิจารณ์ ผู้ช่วยราชการกรมช่างสิบหมู่	ศักราช 400 ⁴⁴
พระเทวานฤมิตร ปลัดจางวางกรมช่างสิบหมู่	ศักราช 500 ⁴⁵

ฯลฯ

⁴⁰ กฎหมายตราสามดวง หน้า 168-169.

⁴¹ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์
หน้า 36-37.

⁴² กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 หน้า 189.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 277.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 274.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 304.

2. ช่างพื้นบ้าน เป็นช่างสิบหมู่ที่ประกอบอาชีพการช่างต่าง ๆ ในท้องถิ่นของตน ตามอาชีพของบรรพบุรุษ เช่น ช่างทอง ช่างบุ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหล่อ เป็นต้น และอยู่รวมตัวกันเป็นชุมชนย่อย ๆ จนกระทั่งชุมชนของช่างได้รับการเรียกชื่อตามอาชีพของช่าง แต่ละอย่างในชุมชนนั้น ๆ ตามที่กระทรวงศึกษาธิการบันทึกหลักฐานว่า "...ในกรุงเทพฯมีท้องถิ่นสำหรับฝึกและประกอบอาชีพซึ่งยังมีชื่อติดอยู่จนทุกวันนี้ เช่น ถนนตีทอง บ้านพาน บ้านบาตร บ้านปูน บ้านช่องหล่อ..."⁴⁶ ส่วนในธนบุรี เช่น บ้านบุ เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้ผลิตเครื่องอุปโภคและสิ่งของต่าง ๆ อาทิ บ้านพานทำพาน บ้านบาตรทำบาตร บ้านบุทำชันทองลงหิน บ้านช่างหล่อทำพระพุทธรูป ฯลฯ

3. ช่างเชลยศักดิ์ เป็นช่างสิบหมู่ที่มีได้ประกอบอาชีพตามบรรพบุรุษโดยตรง หากแต่ประกอบอาชีพอย่างอิสระ และสงวนความรู้ของอาชีพ เพื่อมิให้มีผู้ใดเป็นคู่แข่งชั้นในการประกอบอาชีพของตน⁴⁷

4. ช่างพระสงฆ์ เป็นพระที่มีความสามารถและชำนาญการช่างในสมัยโบราณ โดยเฉพาะการช่างของไทย ซึ่งพระมีบทบาทในการสร้างวัด หรือบูรณะปฏิสังขรณ์วัด เนื่องจากพระต้องศึกษาวิชาวิศวกรรม ดังที่ น. ณ ปากน้ำ อธิบายว่า

...การที่สงฆ์เป็นช่างมิใช่ของแปลก ด้วยการฝึกปรีชาการช่างไว้ก็เพื่อใช้ในการบูรณะปฏิสังขรณ์เสนาสนะให้ยืนยงสืบไป วิชาช่างสมัยก่อนมีหลักสูตรซึ่งพระสอนกัน เรียกว่าวิศวกรรม กล่าวกันว่าที่นาลันทา มหาวิทยาลัยสงฆ์ที่มคอช ก็มีการสอนวิศวกรรมด้วย...⁴⁸

นอกจากนี้หลักฐานทางประวัติศาสตร์สนับสนุนว่ามีพระสงฆ์เป็นช่างสิบหมู่ ที่สร้างผลงานต่าง ๆ ไว้ อาทิ การซ่อมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังโคลงที่ว่า

⁴⁶ รong ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 หน้า 9.

⁴⁷ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ "บทบาทของช่างในกรุงรัตนโกสินทร์," ศิลปะไทยที่น้ำรู้ หน้า 16.

⁴⁸ น. ณ ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลป์, หน้า 77.

ช่างซีลิสสร้าง	ฐานองค์พระนา
กำกับกิจฝ่ายสงฆ์	พวกนั้น
วินัยธรวัดระฆังคง	คุมควบ อยู่เอย
เกณฑ์กะพระช่างปั้น	จ่ายถ้วนควรเสมอ ⁴⁹

จากการแบ่งสถานภาพของช่างสิบหมู่ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าช่างดังกล่าวมีบทบาทสำคัญที่เป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นทั้ง 3 ชั้นชั้นตามโครงสร้างทางสังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมไทย คือช่างหลวงในกรมช่างสิบหมู่เป็นชนชั้นของขุนนางข้าราชการที่ได้รับการยกย่องเช่นเดียวกับขุนนางประเภทอื่น ๆ มีบรรดาศักดิ์และเกียรติยศ ส่วนช่างพื้นบ้านและช่างเชลยศักดิ์เป็นชนชั้นของไพร่และทาส ที่ต้องประกอบอาชีพการช่างเพื่อสร้างเศรษฐกิจให้แก่ครอบครัว และช่างพระสงฆ์ที่เป็นชนชั้นพระสงฆ์ ทำงานการช่างต่าง ๆ เป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อพุทธบูชา ซึ่งช่างต่าง ๆ ร่วมกันสร้างสรรค์งานจากวิชาช่างสิบหมู่

อนึ่ง ชนชั้นพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์มิได้มีสถานภาพเป็นช่างหลวงโดยตรง แต่เป็นชนชั้นที่มีอิทธิพลต่อช่างสิบหมู่อย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ไว้ว่า "...กรมช่างสิบหมู่... ไม่ได้ขึ้นกรมพระกล่าโหมมีแต่กองต่างหาก แม่กองนั้นมักจะเป็นเจ้านายโดยมาก..."* ซึ่งผู้วิจัยจะวิเคราะห์ต่อไปในประเด็นของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ

ผลจากการศึกษาประวัติความเป็นมาของช่างสิบหมู่ดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ของช่างสิบหมู่ในสมัยโบราณ อันเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับพื้นฐานทางสังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมไทยสมัยโบราณ

⁴⁹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 319.

*ดูเพิ่มเติมหน้า 24-25.

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณ

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณมีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน นับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผู้วิจัยแบ่งสมัยการศึกษาเป็น 4 สมัยคือ

1. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงสุโขทัย (พ.ศ. 1800-1893)
2. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893-2310)
3. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310-2325)
4. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงรัชกาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2325-2453)

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณนี้ ผู้วิจัยศึกษาเพื่อทราบประวัติความเป็นมาเท่านั้น โดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ โบราณสถาน ซึ่งมีนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ศิลปะ ได้ศึกษาและบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรมาเป็นแนวทางเพื่ออธิบายการศึกษาช่างสิบหมู่ในสมัยต่าง ๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

1. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงสุโขทัย (พ.ศ. 1800-1893)

สภาพสังคมและวัฒนธรรมสมัยกรุงสุโขทัยมีสังคมเป็นสังคมเผ่าที่มีความผูกพันกันแน่นหนาทางสายโลหิต มีคนจำนวนจำกัดจึงทำให้ติดต่อกันได้สะดวก ไม่มีความแตกต่างมากนัก ระหว่างชนชั้นสูงกับชนชั้นต่ำ⁵⁰ ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการเกษตร นอกจากนั้นประกอบอาชีพการช่าง เช่น ช่างปูน ช่างกระเบื้อง ช่างตกแต่งหน้าบัน ช่างทำพระพุทธรูป ช่างตีมีด ช่างทำเครื่องปั้นดินเผา ฯลฯ⁵¹ อาชีพช่างดังกล่าวได้รับการส่งเสริมจาก

⁵⁰ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมไทย," ใน ลักษณะไทย (กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพจำกัด, 2525) 1: 2

⁵¹ นคร พันธุ์รงค์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, 2528), หน้า 32-33.

พระมหากษัตริย์เพื่อให้ราษฎรอยู่ดีกินดี ซึ่งเป็นพระราชานุกิจอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ในการปกครองสมัยกรุงสุโขทัย⁵²

จากสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยที่กล่าวว่า สมัยกรุงสุโขทัยมีอาชีพทางการช่างต่าง ๆ แต่มิได้ปรากฏหลักฐานว่าการช่างต่าง ๆ นั้นเรียกว่า การช่างสิบหมู่ ตลอดจนผู้ประกอบการช่างก็มีได้เรียกว่าช่างสิบหมู่ แต่เรียกว่า "ช่าง" ดังข้อความในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงหลักที่ 1 ว่า "...1214 ศก ปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองศรีวิชัยล้ายสุโขทัยปลูกไม้ตาลนี้ ได้ลิบลิ้เข้า จึงให้ช่างฟันชดานหินตั้งหว่างกลาง ไม้ดงตาลนี้..."⁵³ โดยที่ช่างได้สร้างศิลปวัตถุ โบราณวัตถุในสมัยสุโขทัยหลายอย่าง ดังมีหลักฐานปรากฏว่า "...กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาเรศ...มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม* มีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันงาม...มีพระอจน..."⁵⁴ นอกจากนี้ในจารึกหลักที่ 4 วัดป่ามะม่วงได้กล่าวถึงสมัยพระยาสิทธิไทยว่า "...เมื่อออกพระพรรษา...ฉลองพระพุทธรูปสำริดที่ทรงหล่อเท้าองค์พระผู้เป็นเจ้าประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยนี้..."⁵⁵

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งศิลาจารึก พระอัญญาเรศ พระอจน วิหารพระพุทธรูปสำริดในสมัยกรุงสุโขทัยดังกล่าวนี้ย่อมเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่าเป็นประสิทธิผลในการศึกษาของช่างต่าง ๆ เช่น ช่างปูน ช่างปั้น ช่างหล่อ ซึ่งผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าเป็นการนำความรู้ของวิชาช่างปูน วิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ อันเรียกรวมกันว่าวิชาช่างมาใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานการช่างในทางศิลปวัฒนธรรมไทย ที่แสดงถึงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาอาชีพการช่างในสมัยกรุงสุโขทัยทั้งสิ้น ดังมีหลักฐานที่กล่าวถึงสภาพการศึกษาของประชาชนว่า

⁵² หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "การปกครองสมัยสุโขทัย," บรรยาย ณ วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย, 31 มีนาคม 2503.

⁵³ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521), หน้า 23.

* รวม หมายถึง งาม พอดีพองาม เช่น วิหารอันราม

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

...นรชาติชายหญิงลั่นทั้งมวล... ต่างร่ำเรียนสรรพวิชาต่าง ๆ ... ศิลปศาสตร์
เพลงอาวุธ... คัมภีร์ไตรเพท ไตรวิชา... เวชกรรม... บางพวกเรียนวิชาช่าง
สุวรรณหรือญรัตน์ วิชาที่ วาดเขียน และจำหลักปั้นกลึง หล่อหลอมสรรพวิชาต่าง ๆ
ชำนาญโดยมาก ฝ่ายสตรีเรียนวิชาช่างสุวรรณลายแล่นเลขา แกะปั้น...
เกษมสุขทุกถ้วนหน้า...⁵⁶

หลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชาวสุโขทัยมีการศึกษาวิชาช่าง โดย
แบ่งเป็นวิชาเฉพาะฝ่ายชายและฝ่ายหญิง เช่น ฝ่ายชายเรียนวิชาช่างทอง ช่างไม้
ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างกลึง ช่างหล่อ ฝ่ายหญิงเรียนวิชาช่างทอง ช่างแกะ
ช่างปั้น ซึ่งชาวสุโขทัยสามารถศึกษาได้จากสำนักราชบัณฑิต และวัด ตามสภาพของสังคมและ
วัฒนธรรมไทยสมัยกรุงสุโขทัย คือ

การศึกษาวิชชาช่างในสำนักราชบัณฑิตทางการช่าง ที่เป็นการศึกษาในระบบครอบครัว
ดังที่โบราณกล่าวไว้ว่า "ถ้าเกิดมาในสกุลช่างก็เป็นช่าง"⁵⁷ ซึ่ง ยอร์ช เซเดส์ เชื่อว่าวิชาการ
หล่อพระพุทธรูปสมัยกรุงสุโขทัยมีวิธีการศึกษาจากบิดามารดา⁵⁸ ฉะนั้นครอบครัวที่มีอาชีพ
ทางช่างปั้น ช่างหล่อพระพุทธรูป ลูกจึงสามารถศึกษาวิชชาช่างสืบหมูจากบิดามารดา เนื่องจาก
สังคมสมัยสุโขทัยมีสภาพเป็นสังคมเผ่า จึงกล่าวได้ว่าสำนักราชบัณฑิตของวิชาช่าง คือบ้าน
และครอบครัวของชาวบ้านในท้องถิ่นต่าง ๆ

⁵⁶ นางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ นิพนธ์ครั้งที่ 14 (พระนคร:
ศิลปาบรรณาการ, 2513), หน้า 13-14.

⁵⁷ เอกวิทย์ ณ ถลาง, "การศึกษาในสมัยสุโขทัย," ใน รายงานผลการสัมมนา
การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัย-
ศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, 2521), หน้า 231.

⁵⁸ ยอร์ช เซเดส์, ศิลปสมัยสุโขทัยและราชธานีรุ่งแรกของไทย แปลโดย
สุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2507), หน้า 37.

ส่วนการศึกษาวิชาช่างจากวัดนั้น เป็นการศึกษาที่รัฐและวัดดำเนินการร่วมกัน ทั้งนี้เพราะว่า "...รัฐและวัดเป็นศูนย์กลางแห่งประชาคม กิจกรรมต่าง ๆ ของรัฐ และวัด ย่อมเป็นการสอนประชาคมไปในตัว..."⁵⁹ เช่น การสร้างพระชินสีห์ พระชินราช ที่ พระเจ้าลือไทยมีพระบรมราชโองการให้ช่างปั้นหุ่น⁶⁰ และการซ่อมสร้างพระพุทธรูปหินในวัด ศรีชุม ที่มีหลักฐานประเภทศิลาจารึกหลักที่ 2 วัดศรีชุม บันทึกว่า

...เอาพระพุทธรูปหินเก่าแตกมาบูชา...เอามาประดิษฐานไว้ในมหาวิหารกลาง แห่งได้ค่อ ลางแห่งได้เฒได้แขนได้ออก ลางแห่งได้หัว ลางแห่งได้มือ..ชักมา ด้วยลื้อด้วยเกวียน เข็นเข้าในมหาวิหารเอามาต่อติดประกิดด้วยปูน มีรูปโฉม พรรณอันงามพิจิตร...เอามาประกิดชิดชนเป็นตนพระพุทธรูปอันใหญ่งามหนักหนา...⁶¹

จากหลักฐานการสร้างพระพุทธรูปข้างต้น แสดงให้เห็นว่า การสร้างพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์ และพระพุทธรูปหินดังกล่าวเป็นกิจกรรมทางศาสนาพุทธ ที่รัฐและวัดร่วมมือกัน ดำเนินการด้วยความศรัทธาพระพุทธรูปศาสนา และความร่วมมือของช่างต่าง ๆ เช่น ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างปูน ซึ่งผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าในระหว่างการดำเนินการสร้างพระพุทธรูปดังกล่าว เป็นระยะเวลาที่มีการศึกษาวิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปูน เนื่องจากรัฐและวัดเป็น ศูนย์กลางประชาคม กิจกรรมต่าง ๆ ของรัฐ และวัดย่อมเป็นการสอนวิชาช่างให้แก่ประชาชน

นอกจากการศึกษาวิชาช่าง โดยการร่วมกิจกรรมการสร้างศิลปวัตถุโบราณสถาน ต่าง ๆ แล้ว ตามผนังของวัดบางวัดในสมัยสุโขทัยยังมีการประดับด้วยลายปูนปั้นลงรักปิดทอง หรือทาสีเรื่องพุทธประวัติ⁶² ประชาชนจึงได้เรียนรู้เรื่องพุทธศาสนาและวิชาช่างสิบหมู่

⁵⁹ รong ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507 หน้า 1.

⁶⁰ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติศาสตร์สุโขทัย ภาค 1 (พระนคร: บริษัทไทยบริการ, 2498), หน้า 78.

⁶¹ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 หน้า 47.

⁶² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องโบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (พระนคร: ศิลปาบรรณการ, 2503), หน้า 175.

ในระหว่างที่มาร่วมกิจกรรมในวัด เช่น วิชาช่างปูน วิชาช่างปั้น วิชาช่างรัก วิชาช่างปิดทอง วิชาช่างเขียน ฯลฯ จึงสรุปได้ว่าวัดเป็นสถานศึกษาที่สำคัญของชาวสุโขทัยในการศึกษาวิชาช่าง

2. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893-2310)

สภาพสังคมและวัฒนธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา มีระบอบการปกครองซึ่งพระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจสูงสุด ทรงเป็นเจ้าของชีวิต พระเจ้าแผ่นดิน ธรรมราชาและเทวราชา ระบบสังคมเป็นระบบศักดินา⁶³ ที่ทุกคนมีศักดินา ชุนนางและข้าราชการมียศตำแหน่งราชทินนามเพื่อกำหนดสิทธิและอำนาจของบุคคลตามพระราชประสงค์ สมาชิกของสังคมแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มคือ พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ ชุนนางข้าราชการ ไพร่และทาส พระสงฆ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์เป็นระบบมูลนาย ตลอดจนการควบคุมกำลังคนเพื่อการรับกิจกรรมส่วนใหญ่ของราชการสนองวัตถุประสงค์ของมูลนาย ยกเว้นกิจกรรมของพระสงฆ์⁶⁴ นอกจากนี้วัดยังคงเป็นศูนย์กลางของสังคม มีศรัทธาเชื่อและนิยมการสร้างวัด เพื่อเป็นพุทธเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ และอนุสาวรีย์บรรจุอัฐิธาตุของบรรพบุรุษ⁶⁵ มีวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นเครื่องหมายความเป็นปึกแผ่น และความเจริญของบ้านเมือง อีกทั้งเชิดชูความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ มีพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เป็นพิธีการของพราหมณ์ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีทรงผนวช ฯลฯ⁶⁶ นอกจากนี้พระมหากษัตริย์

⁶³ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา," บรรยาย ณ ทอดสมุดแห่งชาติ ท้าวสุกรี, 16 เมษายน 2510.

⁶⁴ ธิดา สาระยา, โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและต้นสมัยอยุธยา พ.ศ. 1800-2112 (กรุงเทพฯ: แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 202.

⁶⁵ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ว่าด้วยมูลเหตุแห่งการสร้างวัด," ใน ชุมนุมปาฐกถา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2508), หน้า 71-73.

⁶⁶ รอง ศยามานนท์, ดำเนียร เลชะกุล และ วิลาสวงค์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515), หน้า 37-39.

ทรงส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมทั้งพระพุทธรูป และศิลปกรรม เช่น การสร้างวัด
พระพุทธรูป พุทธเจดีย์ พระราชวัง ฯลฯ^{๘๗} ตามหลักฐานที่ชาวกรุงเก่า กล่าวถึงสภาพสังคม
และวัฒนธรรมไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่ว่า

...ริมชานชาลามหาปราสาทสุริยามรินทร์นั้น มีพระตำหนักใหญ่พื้นฝาตาแดง
เขียนลายทอง ทรงเข้าบัน* เทพนมพรหมภักตร... ทิศใต้มีพระตำหนักตึกหลังน้อย
ไว้พระรูปสมเด็จพระนเรศวรกับเครื่องพระแสงต้น ฝาปิดทองหลังคามีฉื่อฟ้า
ทางหงษ์... พระที่นั่งวิหารสมเด็จ* มหาปราสาทมียอดปราสาทห้ายอดหุ้มดีบุกปิดทอง
... มุมกำแพงสวนกระต่ายมีพระตำหนักฝาเขียนทองพื้นลวงรัก... มีพระตำหนัก
ปลูกในสระฝากระดานเขียนลายรดน้ำ ทองคำเปลวพื้นทาร์กมีฉื่อฟ้าทางหงษ์มุข
ซ้อนสองชั้น...^{๘๘}

...ในพระราชวังชั้นใน มีชานนอนอยู่ที่หลังพระที่นั่งสรรเพชญ์... เรียกว่า
พระณนวนน้ำประจำทำวาสุกรี เป็นท่าที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ตัวสะพาน
เป็นรูปตรีมุข หลังคาซ้อน มุงกระเบื้องถือปูนตามบันลม มีลายปั้นเป็นนาคราช...
ใบระก่าปั้นเป็นกระจิงรูปเทพนมถวายกร หน้าบันที่อกไก่ ปั้นเป็นพรหมสี่หน้าแทน
ช่อฟ้า ลายหน้าบันข้างเหนือที่เรือประทับ ปั้นเป็นรูปนารายณ์สี่กร ทรงครุฑ
หน้าบันด้านข้างปั้นเป็นรูปเทพสุริยมณฑลสถิตย์...^{๘๙}

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

*ในหลักฐานปรากฏคำว่า เข้าบัน ซึ่งหมายถึงคำว่าข้าวบิณฑ์ หรือเข้าบิณฑ์ และ
สมเด็จ

^{๘๘} ปรีดา ศรีชลาลัย, "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง,"
แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3(พฤษภาคม 2512): 27-30.

^{๘๙} ประชุมพงศาวดาร เล่ม 37 เรื่อง ตำนานกรุงเก่า (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2512), หน้า 63-64.

นอกจากคำบอกเล่าของชาวกรุงศรีอยุธยาแล้ว มีชาวต่างประเทศได้กล่าวว่า

...ในกรุงนี้มีโบตวิหารอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง เต็มไปด้วยสถูปเจดีย์บิตทองขนาดต่าง ๆ...มีความงามมาก... โบตประดับด้วยปติมาต่าง ๆ ปั้นด้วยปูนชั้นน้ำมัน พายนอกลงรักดำแล้วบิตทอง...⁷⁰ ฝีมือลงทองนับว่าเยี่ยมที่สุด... มีช่างทองฝีมือดีเท่า ๆ กับของเรา...มีช่างหล่อ ช่างตีดาบ ช่างเหล็ก ผลิตงานได้เพียงพอแก่ความต้องการของประเทศ...การหล่อระฆัง และหล่อปืนไม้ชานาญ...มีช่างปูน... ช่างแกะสลักทำลายกระหนกกิ่งไม้ดอกไม้ได้อย่างประณีตงดงาม... ไม่มีฝีมือทางช่างเขียนภาพสี แม้จะมีสีงาม ๆ โรงงานทำสีตี ๆ...⁷¹

หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่สภาพบ้านเมืองมีสิ่งก่อสร้างวัตถุต่าง ๆ ซึ่งเป็นฝีมือของช่าง ที่ประกอบอาชีพการช่างตามความต้องการของประเทศ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมทั้งด้านพุทธศาสนา และวิชาช่างสิบหมู่ เพื่อสร้างวัดและวัตถุที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา จึงทำให้กรุงศรีอยุธยามีช่างฝีมือต่าง ๆ มากมาย เช่น ช่างบิตทอง ช่างปั้น ช่างรัก ช่างหล่อ ช่างตีดาบ ช่างเหล็ก ช่างปูน ช่างแกะช่างสลัก ช่างเขียน ช่างบุ ช่างลายรดน้ำ ฯลฯ

อนึ่ง ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า สภาพสังคมและวัฒนธรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวราชา มีพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ตลอดจนระบบศักดินา ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ส่งผลให้ราชการมีความต้องการช่าง เพื่อสร้างพระราชวัง สิ่งต่าง ๆ โดยรวบรวมผู้มีความรู้การช่างต่าง ๆ ให้มาเป็นช่างหลวง ตั้งขึ้นเป็นกรมช่าง ซึ่งประกอบด้วยช่างประเภทต่าง ๆ ตามกฎหมายเก่า พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ข้อที่ 22 ว่า

⁷⁰ไทยในจดหมายเหตุแคมป์เฟออร์ (พระนคร: โรงพิมพ์พานิชสุภผล, 2487), หน้า 50-51.

⁷¹นิโคลาส แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 120-123.

ช่างเขียน

หลวงเพชรวงษ์แก่นเจ้ากรมช่างเขียนขวา	นา	800
ขุนราชบุรีรัตนปลัดกรม	นา	400
หลวงพรหมพิจิตรเจ้ากรมช่างเขียนซ้าย	นา	800
ขุนราชบุรีรัตนปลัดกรม	นา	400
ขุนช่าง	นาคล	300
หมื่นช่าง	นาคล	200
พันช่าง	นาคล	100
ช่างเลว	นาคล	50

ช่างแกะ

หลวงวิจิตรนฤมลเจ้ากรมช่างแกะ	นา	400
หมื่นสกลนิพิทปลัด	นา	200
หมื่นวิจิตรบวร หมื่นมังกรรจนา หมื่นเยียรยงคณินมิตร	นาคล	200
หมื่นจิตรปยา หมื่นรัตนาวัน		

ช่างสลัก

พญาจินตารังสันจางวางช่าง	นา	600
หลวงวิจิตรเจษฎา ปลัด	นา	400
หลวงศรีวิชัยเจ้ากรมช่างฉลักรขวา	นา	400
หมื่นพิณโชนจง สมุหนายก	นา	200
หลวงวิจิตรราชมนตรี เจ้ากรมซ้าย	นา	400
ขุนมงคลปราสาทปลัดขวา	นา	300
ขุนราชรจนา ปลัดซ้าย	นา	300
หมื่นจักษ์รักษาพลสมุหนายกซ้ายขวา	นา	200
หมื่นจักษุการสมุหนายกซ้าย	นา	200
หลวงชำนาญไพจิตร	นา	400
ขุนกัศัตร์จนา ผู้ช่วยราชการ	นา	300
ขุนช่าง	นาคล	300
หมื่นช่าง	นาคล	200

ข้างบะ

หมื่นสุวรรณ	นา	200
พัน	นา	100
ข้างเลว	นา	50

ข้างปุ่น

ขุนสรเทพเจ้ากรมข้างปุ่น	นา	300
หมื่นสรทิพปลัด	นา	200
พัน	นา	100
ข้างเลว	นา	50 ⁷²

จากกฎหมายเก่าข้างต้น แสดงให้เห็นถึงข้าราชการที่เป็นช่างหลวงประเภทต่าง ๆ ทั้งช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน แต่ผู้วิจัยมิได้พบคำว่า "ช่างสิบหมู่" ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ทำให้ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ นี้สันนิษฐานกันต่อ ๆ มาว่าเป็นกรมช่างสิบหมู่ ที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ตามที่ผู้วิจัยเสนอหลักฐานข้อเท็จจริงในประเด็นหน่วยงานของช่างสิบหมู่มาแล้วข้างต้นคือ ตำแหน่ง เลขาภิบาล กล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ในการทหารสมัยอยุธยา และ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ในสังคมสมัยอยุธยา จุลทัศน์ พยพรานนท์ กล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ในกรมช่าง หรือ สมภพ ภิรมย์ กล่าวถึงช่างสิบหมู่ในช่างสิบหมู่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนผู้วิจัยพบว่า "ช่าง 10 หมู่" ปรากฏสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จากหลักฐานเอกสารประเภทหมายรับสั่ง เรื่องประสมขี้ผึ้งทำหม่อมหมากนม บุษบาพระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยใน พ.ศ. 2353 และปรากฏชื่อกรมช่างสิบหมู่ในสมัยรัชกาลที่ 4-5

นอกจากนี้ ขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมยังได้กล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวกรุงศรีอยุธยาในหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ประชาชนประกอบอาชีพการช่างว่า

...ย่านลำพูนมีบ้านหมู่หนึ่งทำการหล่อเหล็กเป็นครกสากเหล็กชายแลตั้งเตา
ตีมีดขวานแลรูปพรรณต่าง ๆ รับจ้างแลทำไว้ขาย... บ้านม่อปิ่นม่อเข้าม่อแกง

⁷²กฎหมายตราสามดวง, หน้า 168-170.

ใหญ่เล็ก แลกะทะ เตาชนมครกขนมเบื้อง เต่าไฟตะเกียงใต้ ตะคันเชิงไฟ พานกุ่มสี่ฝั่ง... บาทร์ดินกะ โถนดิน บ้านนี้อยู่ในแขวงเกาะทุ่งชวัญ บ้านเกาะ ชาดหล่อผอบยาเต้าปูนทองเหลือง เท้าพาน... บ้านวัดครุฑปั้นนางเล็งสำหรับ ใส่ผู้ชาย... บ้านคนที่ปั้นกระ โถนดินกระถางดินปลุกต้นไม้และปั้นรูปช้างรูปม้า ตุ๊กตาต่าง ๆ ชายบ้านตำบลงนี้อยู่ในเกาะทุ่งแก้ว... บ้านรามเขาระบุชาติร เหล็กน้อยใหญ่ชาย บ้านริมวัดพิไชยต่อหันทลุ่มพานแว่นฟ้าสองชั้นชาย...⁷³

จากคำให้การของชาวกรุงเก่าข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ชาวกรุงศรีอยุธยาอยู่รวมกัน เป็นหมู่บ้าน ประกอบอาชีพทางการช่าง เช่น ช่างหล่อเหล็กทำครก ช่างตีมีด พร้า รูปพรรณ ต่าง ๆ ช่างปั้นดินเป็นหม้อ กระทะ เตาชนมครก พาน บาทร กระโถน กระถาง นางเล็ง ช้าง ม้า ตุ๊กตา ช่างหล่อทองเหลือง ช่างบาทร ช่างทำหุ่นพานแว่นฟ้า ฯลฯ ซึ่งแสดงให้เห็น ถึงการช่างสิบหมู่ที่มีความเจริญมาก เป็นการผลิตรายรอบคร้วตามหมู่บ้านต่าง ๆ แล้วขาย ผลผลิตในถิ่นที่ผลิตของนั้น ๆ หรือในตลาดของหมู่บ้านนั้น ดังมีหลักฐานปรากฏว่า

... ตลาดป่าเตรียมมีร้านขายตะลุ่มมุก ตะลุ่มกระจก แลมุกแกมเบือตะลุ่ม เขียนทองภานกำมะล... ตลาดบริบานมีฝาบাত্রเชิงบাত্র... ตลาดชั้นเงิน มีร้านขายชันชายผอบตลับ เครื่องเงินแลถมยาดำ สังวาลทองคำซี้รัก... ตลาดทำการอยู่ย่านบ้านกระชี มีช่างทำพระพุทธรูปทองเงินนาค แลหล่อด้วย ทองเหลือง ทองสำฤทธิ... ตลาดวังไชยมีช่างทำชันทองเหลืองใหญ่้อย...⁷⁴

หลักฐานข้างต้นสนับสนุนว่า การค้าผลผลิตทางวิชาช่างสิบหมู่ เช่น ตะลุ่มมุก ตะลุ่มประดับกระจก ตะลุ่มมุกแกมเบือ พานกำมะล บาทร ชั้นเงิน ผอบ เครื่องเงิน เครื่องถมยาดำ พระพุทธรูปทอง เงิน นาค สำฤทธิ ชันทองเหลือง ฯลฯ มีเศรษฐกิจที่ดี ทั้งนี้เพราะว่าสภาพการตลาดที่มีสินค้าของวิชาช่างหลากหลายเช่นนี้ย่อมสนับสนุนได้ว่า การค้าขายคล่องตัว ตลอดจนในสมัยกรุงศรีอยุธยาประชาชนมีความเป็นอยู่และการเลี้ยงชีพ

⁷³ ปรีดา ศรีชลาลัย, "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3(มกราคม 2512): 56-57.

⁷⁴ ปรีดา ศรีชลาลัย, "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3(พฤษภาคม 2512): 21-24.

เจริญรุ่งเรือง มีหมู่บ้านร้านค้าตลาดตั้งอยู่เป็นตำบล แต่ละตำบลทำสินค้าขึ้นแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน
ตั้งคำให้การชาวกรุงเก่าว่า "ฝูงชนพลเมืองรู้ทำมาหากิน มีการกสิกรรม ทำไร่นา
ทำพาณิชย์การแลกเปลี่ยนค้าขาย ทำการช่างหัตถกรรม เป็นต้นว่า ทำหม้อ ไห ตุ่ม โอ่ง..
ซื้อขายแก่กัน พวกราษฎรก็มีทรัพย์สินมั่งคั่ง เจริญสมบูรณ์ขึ้นทุกที"⁷⁵

จากสภาพสังคมและวัฒนธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่ชาวกรุงศรีอยุธยามีอาชีพการช่าง
เจริญขึ้น ทำให้ช่างสร้างสรรค์ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และโบราณสถานต่าง ๆ ที่มีส่วนสัมพันธ์
ทั้งพระมหากษัตริย์ พระพุทธศาสนา และความเป็นอยู่ของชาวบ้าน คือ ที่เกี่ยวข้องกับ
พระมหากษัตริย์ เช่น พระบรมราชวัง เครื่องราชูปโภค ฯลฯ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา
เช่น วัด พระพุทธรูป พระพุทธเจดีย์ ฯลฯ และที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของชาวบ้าน เช่น
เตาขนมครก กระทะ กระโถน ตะลุ่มมุก ผอบยา ชันเงิน มีด ฯลฯ ซึ่งเป็นผลงานของช่าง
ทั้งสิ้น เช่น ช่างบิดทอง ช่างเขียนลายรดน้ำ ช่างหล่อพระพุทธรูป เครื่องทองเหลือง
ช่างปั้นภาชนะ ดักดา กระเบื้อง ช่างประดับมุก ช่างประดับกระจก ช่างตีมีด ช่างทองเหลือง
ช่างบุ ช่างโลหะรูปพรรณ ช่างถม ช่างตีบาตร เป็นต้น⁷⁶

อนึ่ง ช่างในกรุงศรีอยุธยาที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้วนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าช่าง
ดังกล่าวเป็นช่างที่มีภูมิปัญญาทางการช่างประเภทวิชาเดียวกันกับช่างในกรมช่าง ซึ่งรวมวิชา
ช่างไว้ 10 ประเภท เท่าที่เป็นความต้องการของรัฐ เพื่อปฏิบัติงานช่างในราชสำนักของ
กรมช่าง ช่างหลวงของกรมช่าง และช่างพื้นบ้าน ช่างเฉลยศักดิ์ น่าที่จะปฏิบัติงานช่างร่วมกัน
เพราะว่าระบบสังคมสมัยกรุงศรีอยุธยากำหนดไว้ว่า ชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีได้เกิดในตระกูลผู้ดี
ยกเว้นพระภิกษุสงฆ์จะต้องขึ้นทะเบียนเป็นเลข สังกัดกรมกองต่าง ๆ เพื่อฝึกหัดรับราชการ
ในปีหนึ่ง ๆ เป็นระยะเวลา 6 เดือน หน้าที่ราชการดังกล่าวแตกต่างกันตามกรมที่เลขสังกัด

⁷⁵ คำให้การชาวกรุงเก่า (โรงพิมพ์ไทย, 2457), หน้า 55 อ้างถึงใน รอง
ศยามานนท์, ดำเนียร เลชะกุล และ วิลาสวงค์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา
(กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515), หน้า 42.

⁷⁶ จุลทัศน์ พยาชรานนท์, "ช่าง และย่านบ้านช่างในกรุงศรีอยุธยา," ใน
เอกสารประกอบกาสัมมนาทางวิชาการ เรื่องกรุงศรีอยุธยา : อู่อารยธรรมไทย ณ
จวนผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา 22-25 สิงหาคม 2533, หน้า 51-53.

เช่น กรมช่างก็ทำงานช่างต่าง ๆ เลขที่ทำหน้าที่ราชการได้ดี หรือมีฝีมือดีก็จะได้เลื่อนฐานะ
ศึกษาศึกษาสูงขึ้น⁷⁷ เช่น

ช่างเลว	ศึกษาศึกษา	50
พิน	ศึกษาศึกษา	100
หมื่นสรทพปลัดช่างปูน	ศึกษาศึกษา	200
ขุนสรเทพเจ้ากรมช่างปูน	ศึกษาศึกษา	300 ⁷⁸

ทั้งนี้ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า ศึกษาศึกษาของเจ้ากรมช่างแต่ละประเภทวิชาใน
กรมช่างมีศึกษาศึกษาแตกต่างกัน คือ ลำดับศึกษาศึกษาสูงสุดของช่างแต่ละประเภท ซึ่งปรากฏว่า
ช่างเขียนมีศึกษาศึกษาสูงที่สุด

ช่างเขียน	ศึกษาศึกษา	800
ช่างสลัก ช่างปั้น	ศึกษาศึกษา	600
ช่างแกะ ช่างหุ่น	ศึกษาศึกษา	400
ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างรัก ช่างปูน	ศึกษาศึกษา	300
ช่างบุ	ศึกษาศึกษา	200 ⁷⁹

จากการที่ช่างหลวง ช่างพื้นบ้าน ช่างเขลยศักดิ์ได้ปฏิบัติราชการของกรมช่าง
ร่วมกันดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า ช่างต่าง ๆ เหล่านี้ได้ศึกษาวิชาช่างจากบ้านและวัด
มาก่อนที่จะรับราชการในกรมช่างปีละ 6 เดือน ซึ่งเป็นการศึกษาวิชาช่าง เช่นเดียวกับการ
ศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงสุโขทัยตามที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้ว ส่วนการศึกษาในกรมช่าง ผู้วิจัย
สันนิษฐานว่าเป็นการศึกษาวิชาช่างในวัง ซึ่งเป็นการศึกษาในจากช่างหลวงกรมช่าง

⁷⁷ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา" บรรยาย ๗ ทอสมุด
แห่งชาติ ท้าวสุกรี, 16 เมษายน 2510.

⁷⁸ กฎหมายตราสามดวง, หน้า 168-170.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน.

ดังนั้น การศึกษาวิชาช่างในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นการศึกษาตามบ้าน วัด และวัง ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปบ้างจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงสุโขทัยในด้านการศึกษาวิชาช่างในวัง ทั้งนี้เพราะทางราชการมีความต้องการผู้มีความรู้ทางการช่าง จึงมีกรมช่างที่เป็นหน่วยงานหนึ่งของฝ่ายทหาร แต่ปฏิบัติงานการช่างในพระราชวัง วัง ซึ่งเป็นแหล่งศึกษาวิชาช่างอีกแห่งหนึ่ง ตามลักษณะการปกครองสมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีวังเป็นศูนย์กลางของการปกครอง รวมทั้งการศึกษาสำหรับชนชั้นสูง

แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เป็นการศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาเกือบจะไม่มีหลักฐานปรากฏอยู่เลย ปรากฏเฉพาะคำไหว้ครูของช่างกรุงเก่าว่า

ข้าไหว้พฤติช่างบูราน	ผู้มีปรีชา
อันถาในกรุงเก่ากาล	
อวาสาเดิมโดยอันนาน	สองสมณาจารย์
ชื่อกรตแลสังสังชี*	
ฝ่ายช่างไพฑารชาวมี่	ชรัวมุกท้วมตี*
ในช่างชำนาญปานกัน	
เบื้องวาอารามโรงธรรม	มหามันอัน*
เป็นครูผู้เผ่าพิศดาร	
วัดมัตตหมะมือธิการ*	เป็นองค์ช่างชำนาญ
ทุกสรรพรู้รอบกล	
สฤษฏีชินรูปวิมล	หลัง โล่ห์ โสภณ
สำฤทธิได้โดยพลัน ^{๑๐}	

* อาจารย์แก้วต อาจารย์สัง แห่งวัดศรีอโยธยา ชรัวมุกแห่งวัดไพฑารชาวม หามันแห่งวัดประตูทรงธรรม และอธิการวัดมอญ ซึ่งเป็นช่างพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงสมัยกรุงศรีอยุธยา

^{๑๐}โชติ กัลยานมิตร, ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย (กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยาม, 2520), หน้า

* ช่างพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงมากสมัยกรุงศรีอยุธยา

คำให้ครูช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ครูของช่างเป็นช่างพระสงฆ์ทั้งสิ้น มิได้กล่าวถึงครูช่างสามัญชน ครูช่างหลวงในกรมช่าง ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงศรีอยุธยามีการศึกษาในวัดเป็นส่วนมาก เนื่องจากการศึกษาสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นไปในทางติดต่อกับประชาคม เพราะว่าการศึกษาทั่วไปตกอยู่แก่วัด ราษฎรจึงนิยมพาลูกหลานไปฝากพระเพื่อเล่าเรียนหนังสือและอุปสมบทเป็นภิกษุ ตลอดจนศึกษาวิชาช่าง เพราะว่าวัดเป็นศูนย์กลางของสังคมไทยและเป็นสถานการศึกษาอันเป็นบ่อเกิดของการศึกษาวิชาช่าง ทั้งนี้เพราะผู้สร้างวัดเอาใจใส่ในการออกแบบสลักลวดลายตามโบสถ์ วิหารหรือเจดีย์อย่างประณีต เพื่อเป็นการแสดงฝีมือของช่าง^{๘๑} ฉะนั้นชาวกรุงศรีอยุธยาจึงศึกษาวิชาช่างจากศิลปโบราณ ศิลปวัตถุในวัดต่าง ๆ ที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่น

1. วิชาช่างเขียน ได้แก่ การเขียนลายมุกบานประตูโบสถ์ วัดบรมพุทธาราม บานประตูการเปรียญวัดพระพุทธไสยาศน์ ปาโมก และประตูพระวิหารพระชินราช ของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ^{๘๒} ภาพประตูเมืองยอดมณฑปที่ผนังพระอุโบสถวัดยม^{๘๓}
2. วิชาช่างแกะ ได้แก่ ธรรมาสันไม้แกะสลัก (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติกรุงเทพฯ)^{๘๔} ประตูไม้แกะสลักของวิหารน้อยในวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซุ้มประตูศาลาการเปรียญวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี^{๘๕}

^{๘๑} รong ศยามานนท์, ดำเนียร เลชะกุล และ วิลาสวงค์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา หน้า 37.

^{๘๒} ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 (ม.ป.ท., 2511).

^{๘๓} ประชุมพงศาวดาร เล่ม 37 ตำนานกรุงเก่า (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512) หน้า 38.

^{๘๔} พลุลวง, "ความรุ่งเรืองของศิลปกรรมสมัยพระเจ้าปราสาททอง," ใน เรื่องน่ารู้จากอดีต (พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2509), หน้า 377.

^{๘๕} วิทย์ วัฒนเงิน ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่, หน้า 32, 38.

3. วิชาช่างหล่อ ได้แก่ พระพุทธรูปสมเด็จพระบรมไตรภพนาถปางห้ามสมุทร^{๘๖}
รูปพระโพธิสัตว์ 500 ซาติ พระพุทธเจ้าพระศรีสุวรรณเพ็ชร^{๘๗}
4. วิชาช่างปั้น ได้แก่ พระพิมพ์ดินเผา ปางประธานอภัยทรงเครื่องแบบ-
จักรพัทธราช (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติกรุงเทพฯ)^{๘๘}
5. วิชาช่างรัก วิชาช่างประดับมุก ได้แก่ บานประตูมุกพระอุโบสถของวัด
บรมพุทธาราม บานประตูมุกศาลาการเปรียญ วัดพระพุทธไสยาสน์ ปาโมก (ปัจจุบันคือ
บานประตูกลางด้านตะวันตกของหอพระมณฑปเทียรธรรมและประตูของวิหารยอดในวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม) และบานประตูมุกวิหารพระชินราชในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก^{๘๙}
6. วิชาช่างบุ ได้แก่ พระพุทธรูปทอง 3 องค์ พระพุทธรูปเงิน 2 องค์^{๙๐}
7. วิชาช่างปูน ได้แก่ พระปรารักษ์ประธานในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัด
สุโขทัย ที่พระเจ้าบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์^{๙๑} ลายปูนปั้นหน้าบันของอุโบสถและฐานเสมาในวัด
สระบัว หน้าบันของอุโบสถวัดไผ่ล้อมและวัดเขานัน ไต้อัฐ จังหวัดเพชรบุรี^{๙๒}

^{๘๖} ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ
(เจิม) (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 170.

^{๘๗} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร:
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2498), หน้า 134, 138

^{๘๘} วิทย์ ทัศนเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 59.

^{๘๙} ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 73-76.

^{๙๐} ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ
(เจิม), หน้า 92.

^{๙๑} วิทย์ ทัศนเงิน ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่, หน้า 88-89.

^{๙๒} น. ณ ปากน้ำ, "ศิลปะปูนปั้นของช่างเพชรบุรีสมัยกรุงศรีอยุธยา,"

เมืองโบราณ 1 (มกราคม - มีนาคม 2532): 87.

8. วิชาช่างลายรดน้ำ ได้แก่ ตุ้ลายรดน้ำ ครัววัดเชิงหวาย^{๑๓}

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของการศึกษาวิชาช่างที่มีวัดเป็นสถานศึกษาดังกล่าวสรุปได้ว่า วัดเป็นแหล่งรวมความรู้ของวิชาช่างสิบหมู่อย่างแท้จริง ชาวกรุงศรีอยุธยาสามารถศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ได้จากวัดซึ่งหมายถึงศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับวัดทั้งสิ้น เช่น โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป อีกทั้งภิกษุที่มีความรู้ทางการช่างสิบหมู่ด้วย

ส่วนการศึกษาวิชาช่างในพระราชสำนักนั้นพบว่า ชั้นพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์มิได้ศึกษาวิชาช่าง ตามหลักฐานการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามารายณ์ ว่า

... สมเด็จพระเจ้าฟ้ามารายณ์ทรงเริ่มการศึกษาวิชาภาษามคธ พระธรรมวินัย การปกครอง คดีต่าง ๆ ตำราไตรเพท พระพุทธศาสนา โคลง ฉันท์ ภาษบาลี ตำราไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ ยุทธศาสตร์ อักษรกรรม คชศาสตร์ ฝึนดาบ กระบี่กระบอง...^{๑๔}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามารายณ์ทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับพระราชโอรส เพื่อเตรียมรับราชการแผ่นดินต่อไป แต่มิได้ทรงศึกษาวิชาช่าง ผู้วิจัยจึงมีข้อสังเกตว่า การศึกษาวิชาช่างในพระราชสำนักน่าจะเป็นวิชาที่ขุนนาง ข้าราชการ ของกรมช่างศึกษา เพื่อปฏิบัติงานในราชสำนัก ดังคำให้การของชาวกรุงเก่าว่า "...ในพระราชวังชั้นใน มีโรงพระแสงเครื่องต้น มีโรงช่างทำมุกอยู่ที่หน้าพระที่นั่งทรงปืนและในพระราชวังหน้ามีโรงม้าโรงรถ ช่างทำการต่าง ๆ..."^{๑๕} ดังนั้นใน พระราชวังหลวง และวังหน้า จึงมีการทำงานช่างต่าง ๆ เช่นการช่างมุก ดังสำเนาจารึกอักษรมุกที่บ้านประตุมุกของหอพระมณฑิยธรรม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีข้อความว่า

^{๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, เรื่อง โบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย กับหลวงบริบาลบุรีรัตน์, หน้า 7.

^{๑๔} อ. ประมวลวิทย์, ในราชสำนักพระนารายณ์ (พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2505), หน้า 23-29.

^{๑๕} ปรีดา ศรีชลาลัย, "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3(พฤษภาคม 2512): 30-34.

...ทรงพระกรุณาให้สร้างบานประตูมุก สำหรับพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2295 ในรัชกาลสมเด็จพระบรมโกศ สมุหรัศมี พระพุทธศักราช 2295 พระวษา ๗ วัน 7 ๓ 12 ค่ำ ปีมแมตรีนิศก พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาตำรัสเหนือ*เกล้าเหนือกระหม่อม สั่งให้เขียนลายมุก บานประตูพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม ช่าง 200 คน ...ลงมือทำมุก 6 เดือน* 24 วันสำเร็จ* พระราชทานช่างผู้ได้ทำการมุกทั้งปวง เลือ*ผ้ารูปพรรณทองเงิน และเงินตราเป็นอันมาก เลี้ยงวันแล 2 เพลา...⁹⁶

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระบรมโกศทรงพระกรุณาให้สร้างบานประตูมุก ทรงสั่งให้ช่างเขียนลายบานประตูก่อนแล้วจึงให้ช่าง 200 คนทำมุกประมาณ 7 เดือน ซึ่งทำให้ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าในระหว่างการทำบานประตูมุกเป็นเวลา 7 เดือนนั้น อาจเป็นหลักฐานในการสืบค้นต่อไปได้ว่า การทำประตูมุกดังกล่าว คือการศึกษาวิชาช่างในพระราชสำนัก ๗ โรงงานช่างมุก

3. การศึกษาวิชาช่างสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310-2325)

การสูญเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 นั้น มีผลกระทบต่อสภาพสังคมสมัยกรุงธนบุรีอย่างยิ่งเพราะว่า "พม่าได้เอาไฟเผาเมือง ทำลายของต่าง ๆ อยู่ 15 วัน...พม่าเผาบ้านเรือนในพระนคร พระราชวัง วัดวาอารามหมดสิ้น"⁹⁷ อีกทั้งกวาดต้อนข้าราชการไทย คนไทยทุกชั้นบรรดาศักดิ์ไปเมืองหงสาวดี รวมทั้งพวกช่างหล่อพระพุทธรูป⁹⁸

* สะกดตัวอักษรตามหลักฐาน

⁹⁶ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 หน้า 57.

⁹⁷ เทพ สุรัตน์, "พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา," ใน พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2511), หน้า 13.

⁹⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวเมืองพม่า (ม.ป.ท., 2489), หน้า 49.

ช่างรัก⁹⁹ ด้วยเหตุดังกล่าวจึงทำให้กรุงธนบุรีมีสภาพเป็นเมืองหลังสงคราม ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้วิชาช่างสิบหมู่อันสูงค่าของชาติได้รับความเสียหายอย่างยิ่ง¹⁰⁰ ประกอบกับสมัยกรุงธนบุรีมีระยะเวลาสั้น ทำให้ช่างมีการรวมตัวกันน้อย¹⁰¹ ซึ่งมีฝีมือหายาก¹⁰² เนื่องจากต้องเตรียมการรบเพื่อป้องกันกรุงธนบุรี¹⁰³ ดังนั้นการศึกษาวิชาช่างจึงมีน้อยมากตามข้อจำกัดของเหตุการณ์การเมืองและเวลาตามที่กล่าวแล้ว อย่างไรก็ตามผู้วิจัยสันนิษฐานว่าชาวกรุงธนบุรีอาจศึกษาวิชาช่างจากสมุดภาพไตรภูมิบูรพา ฉบับกรุงธนบุรี ว่า

...พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ 2319 พรรษา... สมเด็จพระบรมกษัตริราช
... มีพระราชประสงค์ให้สามัญชนเข้าใจในภูมิทั้ง 3 และคติทั้ง 5... ให้จัด
พระสมุดเนื้อดีแล้วให้ส่งไปแก่ช่างเขียนให้สมเด็จพระสังฆราชบอกให้เขียนตาม
เรื่องราวในพระบาลี...¹⁰⁴

จากข้อความดังกล่าวพบว่า สามัญชนอาจศึกษาวิชาช่าง เช่น วิชาช่างเขียนได้จากภาพในสมุดไตรภูมิบูรพา เนื่องจากภาพเขียนดังกล่าวเป็นผลจากการศึกษาวิชาช่างเขียนของช่างหลวง คือ "หลวงเพชรกรรม นายนาม นายบุญญา และนายเรือง"¹⁰⁵

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 308.

¹⁰⁰ เสื้อท่อน ศุภโสภณ, "กอบกู้การช่างศิลปกรรม," ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์พลชัย, 2527), หน้า 93.

¹⁰¹ Jean Boisselier, จิตรกรรมไทยสกุลช่างต่าง ๆ, แปลโดย สนธิวรรณ อินทรลิบ (นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), หน้า 64.

¹⁰² สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมสมเด็จพระ ภาด 4 (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2499), หน้า 182.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 199.

¹⁰⁴ เสื้อท่อน ศุภโสภณ, "กอบกู้การช่างศิลปกรรม," ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม หน้า 94.

¹⁰⁵ Jean Boisselier, จิตรกรรมไทยสกุลช่างต่าง ๆ แปลโดย สนธิวรรณ อินทรลิบ, หน้า 64.

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานปรากฏว่า

...สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้สร้างพระพุทธรูปมาจำลองพระองค์...

ทรงพระกรุณาให้หล่อพระพุทธรูปต้องด้วยพระพุทธรูปลักษณะให้พระสังฆราช เอาพระ
บาลีออกมาทางให้ช่างทำ...ทรงพระกรุณาให้หลวงวิจิตรนฤมลปั้นพระพุทธรูป...¹⁰⁶

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้หล่อพระพุทธรูปและให้หลวงวิจิตรนฤมล ปั้นพระพุทธรูป แต่มิได้ระบุว่าคือพระพุทธรูปอะไร
ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า การหล่อ การปั้นพระพุทธรูปนี้เป็นราชการของกรมช่าง เพราะว่าตำแหน่ง
หลวงวิจิตรนฤมลเป็นบรรดาศักดิ์ช่างหลวงในกรมช่างสิบหมู่สมัยก่อน

กล่าวโดยสรุป การศึกษาวิชาช่างในวัด และราชสำนักสมัยกรุงธนบุรีนั้น มีการ
ศึกษาค่อนข้างน้อยมาก เนื่องจากสภาพสังคมและอาชีพการช่างอยู่ในยุคพื้นตัว¹⁰⁷ หลังจาก
เสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

4. การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2325-2454)

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึง
รัชกาลที่ 5 นี้ มีสภาพการศึกษาที่เหมือนกันในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่
ในบ้าน วัด และวัง

เนื่องจากสภาพสังคมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีระบบการปกครองที่มี
พระมหากษัตริย์อยู่ในตำแหน่งสูงสุด รองลงมาคือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสนาบดี
จตุสดมภ์และผู้ที่กำกับราชการ ที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ระบบการปกครองนี้ทำให้โครงสร้าง
ของสังคมไทยมีชั้นชั้นพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ไพร่ และทาส และระบบ
ศักดินาเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ขุนนางมีศักดินา 400-10,000 ไร่ มีสิทธิพิเศษ

¹⁰⁶ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และจดหมายเหตุ
ราชันสมัยกรุงธนบุรี (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 120-121.

¹⁰⁷ เสถี่ยม ศุภโสภณ, "กอบกู้การช่างศิลปกรรม," ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
และบทบาทชาวจีนในสยาม หน้า 95.

แตกต่างจากสามัญชน เช่น ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน บุตรขุนนางไม่ถือว่าเป็นไพร่ ไม่ต้องเสียภาษีที่นา ฯลฯ ส่วนสามัญชนต้องรับราชการปีละ 3-4 เดือนในระบบมุลนายและปฏิบัติงานโยธาต่าง ๆ เช่น สร้างพระบรมราชวัง วังเจ้านาย ป้อม วัด เจดีย์ ฯลฯ ทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยมีได้รับค่าตอบแทน¹⁰⁸ ระบบไพร่นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกเลิกใน พ.ศ. 2425 โดยใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารแทน ส่วนระบบทาสนั้นทรงประกาศพระราชบัญญัติเลิกค้ำตัวลูกทาสทั้งหมดใน พ.ศ. 2448¹⁰⁹ นอกจากนี้ในรัชกาลที่ 4 สถาปณสังคมเริ่มเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบโบราณ เนื่องจากการรับอิทธิพลจากกลุ่มจักรวรรดินิยม สนธิสัญญา และนโยบายของประเทศที่ต้องการให้ประเทศไทยได้รับการยอมรับจากนานาชาติ เพื่อความเป็นเอกราชของชาติ¹¹⁰ อีกทั้งในรัชกาลที่ 5 มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสังคมไทยไปสู่สังคมยุคใหม่ ซึ่งมีการจัดระเบียบการปกครองแบบรัฐชาติ ตลอดจนแบ่งส่วนราชการเป็นกระทรวง มีการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน ประชาชนมีโอกาสก้าวหน้าในชีวิตและสังคมด้วยการศึกษา เนื่องจากเริ่มมีการศึกษาในระบบโรงเรียน¹¹¹

ในด้านเศรษฐกิจ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการค้าขายระหว่างประเทศ มีการผูกขาดอากรในสินค้าต่าง ๆ ทำให้การค้าขายเจริญมาก ชาวจีนและข้าราชการที่ค้าขายมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น ประกอบกับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้มีการค้าระหว่างประเทศโดยเสรี อันเป็นผลให้ประชาชนมีเศรษฐกิจดีขึ้น ทำให้เกิดความเป็นอิสระแก่ตนไม่ต้องรับการอุปถัมภ์จากผู้มีอำนาจให้คุ้มครองตน

¹⁰⁸ หม่อมราชวงศ์แสง โสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2394 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 139-152.

¹⁰⁹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมไทย," ใน ลักษณะไทย 1: 22.

¹¹⁰ กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ, แนวพระราชดำริเก้ารัชกาล (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2527), หน้า 47-49.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115-116.

อย่างที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ก่อน¹¹² ส่วนอาชีพของประชาชนส่วนใหญ่ยังคงมีอาชีพการเกษตร นอกจากนั้นเป็นการหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น อาชีพการทำเครื่องปั้นดินเผา ผลิตเป็นอุตสาหกรรม ในครอบครัว เป็นต้น¹¹³

ในด้านวัฒนธรรมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างราชธานีและพระบรมมหาราชวัง โดยโปรดเกล้าฯให้มีการสมโภชพระนครใน พ.ศ. 2328 และพระราชทานนามเมืองหลวงใหม่ว่า กรุงเทพมหานคร-บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน บวรวิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ ดังนั้นการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ และพระบรมมหาราชวัง จึงเป็นการสืบทอดประเพณี วัฒนธรรมและศิลปกรรมดั้งเดิมของชาติตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ในการปกครองบ้านเมือง เพื่อการทำนุบำรุงฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมของชาติ ใ้รุ่งเรืองงดงามเหมือนดั่งสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ในรัชกาลที่ 1 ทรงฟื้นฟูศิลปกรรมสาขาต่าง ๆ¹¹⁴ โดยเฉพาะศิลปวัตถุและโบราณวัตถุต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม ฯลฯ ตลอดจนการฟื้นฟูพระราชพิธีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีราชาภิเษก พระราชพิธีโสกันต์ พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา พิธีทรงผนวช เป็นต้น ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 มีการปฏิรูปสังคมตามวัฒนธรรมตะวันตก อาทิ งานด้านสถาปัตยกรรมไทย ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงรูปแบบสิ่งก่อสร้างอย่างตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ เช่น พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระที่นั่งอนันตสมาคม วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เป็นต้น¹¹⁵

¹¹² หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมไทย," ใน ลักษณะไทย 1: 21-22.

¹¹³ หม่อมราชวงศ์แสงไสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2494 หน้า 150.

* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนคำว่า บวร เป็น อมร

¹¹⁴ กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ, แนวพระราชดำริเก้าวรัชกาล หน้า 3-4.

¹¹⁵ ประพัฒน์ ตวีณรงค์, "การฟื้นฟูวัฒนธรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์," ศิลปากร

จากสภาพสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงจากช่วงเวลาแรกในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ที่เป็นสังคมไทยแบบดั้งเดิมและช่วงเวลาหลังในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ที่เริ่มปรับปรุงสังคมไทยตามรูปแบบสังคมตะวันตก เพื่อเอกราชและความเจริญของชาติ แต่อย่างไรก็ตาม ในส่วนการศึกษาของชาติที่เป็นการศึกษาในระบบโรงเรียนที่ได้เริ่มปฏิรูปตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 นั้น เป็นการศึกษาเล่าเรียนหนังสือก่อน ส่วนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ยังคงดำเนินการศึกษาเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน วัด และ วัง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน

เนื่องจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ของชาวบ้านในการประกอบอาชีพการช่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีความสืบเนื่องที่คล้ายคลึงกันต่อจากสมัยก่อน ดังที่ เสฐียรโกเศศบันทึกพื้นฐานทางสังคมชาวบ้านในสมัยนี้ว่า

...ชาวบ้านแต่ก่อนมีอาชีพส่วนใหญ่คือทำนาถึงเดี๋ยวนี้ก็ยังเป็นเช่นนั้น ที่จะมีอาชีพเป็นอย่างอื่น... เช่น เป็นช่าง... ก็เป็นเรื่องของความเจริญมาทีหลัง... เป็นงานรองจากทำนา... หรือไม่ก็เป็นงานทำเป็นอดิเรกเพื่อใช้สอยในครัวเรือน เมื่องานอย่างนี้มีความเจริญดี จึงได้ยึดถือเป็นอาชีพ เกิดเป็นหมู่บ้าน มีงานอาชีพอย่างนั้น ๆ เป็นเฉพาะชั้น เช่น บ้านหม้อ บ้านบุญ บ้านช่างหล่อ เป็นต้น หมู่บ้านใดขาดแคลนสิ่งเหล่านี้ ก็ไปซื้อหาสิ่งที่ต้องการจากหมู่บ้านที่เขามีอาชีพทำของอย่างนั้น ๆ...¹¹⁶

ตามหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านที่ประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่ อาทิ ช่างปั้น ช่างบุ และช่างหล่อ ในหมู่บ้าน ที่มีการประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่ โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ คือ บ้านหม้อ และธนบุรี คือบ้านบุญ บ้านช่างหล่อ ที่มีความเจริญทางอาชีพช่างทำหม้อ ช่างทำชัน ช่างทำพระพุทธรูป ภาชนะหล่อ เป็นต้น

¹¹⁶ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2510), หน้า 130.

ส่วนในท้องถิ่นที่ยังไม่เจริญจะมีการประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่เป็นงานอาชีพรอง หรืองานอดิเรกของชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้าน ที่ประกอบอาชีพช่างต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในครอบครัว ท้องถิ่น หรือหมู่บ้านเหล่านี้ ดังที่เสฐียรโกเศศ กล่าวถึง การเรียนของชาวบ้าน มีความว่า

...ตามธรรมดาของช่างหรือของวิชาชีพใด ๆ ผู้ที่เป็นช่างย่อมจะฝึกหัดลูกหลานของตนในวิชาที่ตนรู้ หรือถ้าเป็นคนอื่นที่มาฝากตัวเป็นศิษย์ ถ้าอยู่ในบ้านของครูไปนาน ๆ ลางที่ก็ไปชอบพอรักใคร่กับลูกสาวหลานสาวของครู หรือของคนอื่นในบ้านนั้น เลยแต่งงานได้เสียเป็นเมียด้วยกันเกิดเป็นลูกเขยหลานเขย เกี่ยวดองกันกับครูก็มี หรือลูกศิษย์ที่เรียนดีมีตระกูลดีประพฤติดีเป็นหลักฐาน ครูก็ยกลูกสาวให้ก็มี เหตุนี้ในเวลาต่อมา ผู้มีวิชาชีพอย่างเดียวกัน จึงอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านหรือตำบล เกิดเป็นบ้านมีชื่อเรียกไปตามอาชีพที่คนในถิ่นนั้นประกอบกันอยู่ เป็นบ้านหม้อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านบุ เป็นต้น...¹¹⁷

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นถึงสภาพสังคมและความเป็นอยู่ ตลอดจนวัฒนธรรมไทยของผู้ประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่ในกรุงเทพฯ คือ บ้านหม้อ บ้านบาตร บ้านหล่อ บ้านบุ ที่มีครอบครัวของช่างรวมกันอยู่ ตามลักษณะของครอบครัวไทย ที่เป็นครอบครัวขยาย มีการประกอบอาชีพของวงศ์ตระกูล ครอบครัว คือ ช่างทำหม้อ ช่างตีบาตร ช่างหล่อ และช่างบุ โดยมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นส่วนหนึ่ง และกลมกลืนในวิถีชีวิตของครอบครัวที่บิดามารดาเป็นครูสอนวิชาอาชีพของครอบครัวให้แก่ลูกหลาน หรือผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ที่มีความสัมพันธ์อันดีต่อกันฉันญาติ จนกระทั่งบางโอกาสจะเปลี่ยนฐานะจากลูกศิษย์มาเป็นลูกเขยหรือหลานเขย ดังนั้น เมื่อสภาพแวดล้อมทางการศึกษาดังกล่าวเอื้ออำนวยให้ผู้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นเสมือนสมาชิกครอบครัวของครู จึงมีผลทำให้การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้านมีระบบการศึกษาตามวงศ์สกุล หรือการศึกษาจากระบบครอบครัวไทยในหมู่บ้านช่างต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะการศึกษาตามที่เสฐียรโกเศศ บันทึกหลักฐานว่า

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165-166.

...ผู้ที่มาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ ก็เป็นทำนองเดียวกับที่เป็นลูกศิษย์พระ คือ ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนอะไร ซ้ำตามปกติกินอยู่กับครูเสียด้วย โดยไม่ต้องเสียค่ากินอยู่อะไร การเรียนก็เป็นอย่างเดียวกับที่วัด จะต่างกันบ้างก็ที่ฝ่ายหนึ่ง เป็นชีวิตของชาวบ้าน และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นชีวิตของชาววัดเท่านั้น...

ผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ มีหน้าที่รับใช้ปฏิบัติครู ทั้งในด้านความรู้ และในด้านส่วนตัว ของครู เป็นการปฏิบัติสนองคุณครูไปในตัว เมื่อรับใช้ไปนาน ๆ มีความชำนาญ บ้างแล้ว ถ้าใครเหมาะว่าจ้างครูทำอะไรที่ไม่สู้สำคัญและง่าย ๆ ครูก็ให้ศิษย์ เป็นผู้ทำ และให้รางวัลบ้าง ตามสมควรแก่ฝีมือ เมื่อฝึกหัดเล่าเรียนเห็นว่ามี ความรู้แล้ว ก็ออกไปหากินตั้งตัวของตนเอง...¹¹⁸

จากหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ข้างต้น แสดงให้เห็นถึงพื้นฐานทางสังคม และวัฒนธรรมไทย ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างความเป็นอยู่ของครอบครัวครูช่างกับการศึกษา วิชาช่างสิบหมู่ของศิษย์ ซึ่งเป็นวิธีการศึกษาอาชีพในระบบครอบครัว โดยลูกศิษย์มาอยู่รวมกัน กับครอบครัวของครู ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน แต่ต้องปรนนิบัติครูในเรื่องต่าง ๆ เพื่อฝึกความ อุตสาหะ ความเพียร ความศรัทธาในวิชาอาชีพ และทักษะทางการช่างให้เกิดความชำนาญ จนกระทั่งศิษย์สามารถพัฒนาความรู้ของตนจากการเป็นผู้สนใจ ผู้สังเกต ผู้ฝึกหัด ผู้ช่วยครู ที่มีความชำนาญทางการช่างพอควร ซึ่งครูถือว่าลูกศิษย์ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จบหลักสูตรแล้ว

อนึ่ง การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้านตามที่เสนอหลักฐานมานั้น ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า สภาพการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าว มีเฉพาะในหมู่บ้านที่เจริญ เช่น กรุงเทพฯ ตลอดจน กลุ่มที่ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ก็จะเป็นเฉพาะคนในหมู่บ้านเดียวกัน เพื่อการประกอบอาชีพร่วมกัน ทั้งนี้อาจเนื่องจากว่า

...ตามปรกติหมู่บ้านที่ยังไม่เจริญ ซึ่งต้องพึ่งตนเองตามสภาพแห่งความเป็นอยู่ เรื่องที่จะมีผู้ประกอบอาชีพที่ได้ไปเรียนมาให้ เป็นล่า เป็นสัน ในท้องถื่นจึงไม่มี เพราะจะหากินในอาชีพที่เรารู้มาอย่างเดียวกันก็ไม่พอเลี้ยงตัว... เมื่อหมู่บ้านมีความเจริญแล้วจึงจะมีผู้ประกอบอาชีพอย่างอื่น นอกจากการทำไร่ไถนา ถ้าเป็น

ผู้มีฝีมือด้านการทำกั้เจริญ มีคนมาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ขอเรียนขอฝึกหัดในวิชาชีพนั้น ๆ... ¹¹⁹

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ในหมู่บ้านตำบลใดที่มีความเจริญในอาชีพใด ย่อมจะส่งผลไปสู่ความต้องการทางการศึกษาของอาชีพนั้น ๆ ด้วย เช่น การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของชาวบ้านในกรุงเทพฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ณ บ้านบาตร บ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านพานถม บ้านหม้อ เป็นต้น

นอกจากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น ในรัชกาลที่ 2 มีวรรณคดีซึ่งสะท้อนชีวิตของชาวบ้านทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน เช่น การศึกษาวิชาช่างสลักเครื่องสดที่สตรีชาวบ้านศึกษา จากเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนหลายแก้วบวชเณร ซึ่งมีการเทศน์มหาชาติ ณ วัดป่าเลไลยก์ ดังที่กวีบันทึกหลักฐานไว้ว่า

ครานั้นนางพิมพิลาไลย	เรียกหาข้าไทให้มานี้
ทำมากประจำกัณฑ์ให้ฉันที	หมากพลูล้ำลิไปหามา
บ้างเอามะละกอมาร่วมจัก	ช่วยกันแกะสลักเป็นหนักหนา
แล้วย้อมสีดูงามอร่ามตา	ประดับประดาเป็นที่ศิขริน
แกะเป็นราชสีห์สิงห์อึด	เหยียบหยัดยืนอยู่ดูเจตฉิน
แกะเป็นเทพนมพรหมินทร์	พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ	ผาดผันแผ่นดินของล่องเวหา...
เออเขาทำหมดจดงดงามดี	ไม่เสียที่ที่ลำบากพากเพียร
รูปสัตว์หยัดย่องตะละเป็น	ดูเด่นเห็นสะอาด ดังวาดเขียน
เขาช่างแกะสลักจักเจียน	ทั้งการเปรียญต่างชมชมไป... ¹²⁰

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 64-65.

¹²⁰ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ (ธนบุรี: อมรการพิมพ์, 2510), หน้า 57.

จากบทเสภาข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการสลักมะละกอเป็นรูปต่าง ๆ ซึ่งเป็นวิชาช่างสลักเครื่องสดที่สตรีศึกษาในครอบครัว และสามารถนำความรู้มาทำเครื่องกันต์ แสดงฝีมือทางการช่างสิบหมู่ เพื่อเป็นพุทธบูชา ตามความศรัทธาทางพระพุทธศาสนา

กล่าวโดยสรุป บ้านเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของสามัญชนทั้งชายและหญิง ในวงศ์ตระกูล มีบิดามารดาเป็นครู เพื่อสืบทอดวิชาช่างสิบหมู่ในท้องถิ่นตน เช่น ช่างสลัก ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างบุ ช่างบาตร ช่างถม ช่างตีทอง ฯลฯ มีผู้สืบทอดวิชาช่างสิบหมู่จากการศึกษาในบ้าน เช่น นายปานเป็นช่างทำหัวโขนในรัชกาลที่ 3 นายพ่วงเป็นช่างเขียนหนังของวัดชนอน จังหวัดราชบุรี นายผึ้ง นายเพชร นายมัน ครูภิน นายภิมเป็นช่างเขียนภาพฝาผนัง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในรัชกาลที่ 4 และนายรอด รัตนศิลป์เป็นช่างแกะในรัชกาลที่ 5 เป็นต้น¹²¹

4.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัด

สืบเนื่องมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา วัดยังคงมีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทย ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วัดเป็นแหล่งกำเนิดศิลปวิทยาต่าง ๆ รวมทั้งวิชาช่างสิบหมู่ วัดจึงเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของชาวบ้าน ชาววัด และชาววัง เพราะการสร้างวัดเป็นการสืบทอดวิชาและอาชีพช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะว่า "การสร้างวัดต้องใช้ความรู้ของช่างต่าง ๆ เช่น ช่างไม้ ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างเขียน ช่างปูน เป็นต้น"¹²² พระและวัดจึงเป็นผู้สืบทอดวิชาช่างสิบหมู่ทั้งทางตรงและทางอ้อมเนื่องจาก "พระมีเวลาว่างอยู่บ้าง ไม่ต้องกังวลเรื่องทำมาหากิน พระจึงฝึกฝนเรื่องช่างเรื่องศิลปะ เพื่อประโยชน์เกี่ยวกับวัดเป็นข้อใหญ่"¹²³ ด้วยเหตุนี้ในสังคมไทยโบราณจึงได้มีพระเป็นช่าง เช่น ช่างเขียน

¹²¹ สงวน รอดบุญ "นามานุกรมช่างไทย," ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์ สงวน รอดบุญ (ม.ป.ท., 2530), หน้า 109-114.

¹²² เสวีรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน หน้า 164.

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างทอง ช่างลงรัก¹²⁴ ในการสร้างสรรค์และถ่ายทอดวิชาช่างสิบหมู่ ที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาตามสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย ฉะนั้นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัดจึงมีพระสงฆ์เป็นครู มีลักษณะการศึกษาดังที่เสฐียร โภเศศเล่าว่า

... พ่อแม่ นำลูกของตนไปฝากพระ พร้อมทั้งจัดหาดอกไม้ ธูปเทียน (ถ้ามี) เป็นเครื่องสักการะ จัดใส่พานหรือภาชนะที่สมควร รวมทั้งพานหมากพลูเป็นเครื่องเคารพ นำไปถวายพระอาจารย์เป็นการขึ้นครูไหว้ครู... เพื่อเรียนหนังสือ ... ถ้าพ่อแม่มีกำลังอยู่บ้างก็ให้ลูกเรียนต่อหนังสือขอม จนอายุครบบวชเณรเรียนพระธรรมวินัยต่อไป... หรือต้องการจะเรียนวิชาชีพ เช่น ไทโรศาสตร์ แพทย์ ช่างวาดเขียน "ช่างหล่อ ช่างไม้"¹²⁵ ช่างอื่น ๆ ก็ต้องชวนขวยสืบทา อาจารย์เรียนเป็นพิเศษ อาจารย์อาจเป็นพระสงฆ์อยู่ในวัดเดียวกัน หรือต่างวัดก็ได้...¹²⁶

จากการศึกษาของลูกชาวบ้านในวัดแสดงให้เห็นว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัดนั้น เริ่มศึกษาเมื่อลูกศิษย์อ่านเขียนหนังสือได้ในเบื้องต้น แล้วบวชเป็นสามเณรเรียนพระธรรมวินัยและวิชาที่สนใจเพื่อเรียนเป็นอาชีพ เช่น ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้ ฯลฯ ด้วยการสืบทาพระสงฆ์ที่มีความรู้ในวิชาช่างสิบหมู่ ตลอดจนศึกษาเป็นการส่วนตัวกับพระสงฆ์ที่มีความชำนาญทางการช่าง ซึ่งท่านอาจอยู่ในวัดเดียวกับที่ลูกศิษย์อยู่ หรือวัดอื่น ๆ ก็ได้ตามที่เสฐียร โภเศศกล่าวว่า

... ถ้าพ่อแม่ต้องการจะให้ลูกได้ศึกษาวิชาใดเป็นพิเศษ ก็นำไปฝากพระสงฆ์ที่ท่านทรงความรู้ในวิชานั้น เมื่อพระผู้เป็นอาจารย์ทำงานอะไรก็รับใช้ท่านหรือติดสอยห้อยตามท่านไป โดยมากพระที่มีวิชาความรู้ ชาวบ้านมักมีงานให้ทำโน่น

¹²⁴ หม่อมราชวงศ์ศศิภุชงค์ ปราโมช, การศึกษากับการสืบทอดและการเสริมสร้างวัฒนธรรม พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2525), หน้า 3-13.

¹²⁵ เสฐียร โภเศศ, "ชีวิตของชาววัด," ใน วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2514), หน้า 525.

¹²⁶ เสฐียร โภเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน หน้า 149-163.

ทำนี้เสมอไม่ว่าใครขาดเป็นโอกาสให้ลูกศิษย์ได้เรียนรู้และจดจำไว้ เมื่อมีเวลาว่าง อาจารย์ท่านก็แนะนำหรือบอกให้บ้างเป็นลำดับไป ใครมีปัญญาไวและเอาใจใส่ก็เรียนได้เร็ว เป็นเรียนไปในตัว เมื่อมีความรู้ขึ้นบ้าง ถ้าชาวบ้านไหว้วานอาจารย์ช่วยทำโน่นทำนี่ อาจารย์เห็นว่าศิษย์คนไหน มีความรู้พอจะทำได้ ท่านก็ให้ศิษย์คนนั้นไปทำแทน เท่ากับฝึกหัดปฏิบัติงานในวิชาที่เรียนไปในตัว...¹²⁷

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นถึงสภาพการสอนของพระสงฆ์ที่เป็นครูสอนวิชาช่างสิบหมู่แก่ลูกชาวบ้านด้วยวิธีทำงานร่วมกับครู ลูกศิษย์ต้องเรียนรู้และจดจำสิ่งที่ได้พบเห็นที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ อาจารย์ใช้วิธีสอนด้วยการแนะนำหรือบอกตามลำดับ ลูกศิษย์ที่สนใจเรียนและเอาใจใส่ดี มีความสามารถจะศึกษาได้เร็ว อีกทั้งให้โอกาสลูกศิษย์ได้ทำงานแทนครู เพื่อแสดงวิชาความรู้ที่ได้ศึกษาแล้ว

ฉะนั้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงปรากฏว่ามีพระสงฆ์เป็นครูวิชาช่างสิบหมู่มากมาย ดังปรากฏรายนามในตารางที่ 1 เช่น

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนครูช่างสิบหมู่ที่เป็นพระสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

รัชกาลที่	นามพระสงฆ์	สถานที่	ประเภทวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 1	พระอาจารย์นาค	วัดระฆัง ไชยสถาน	ช่างเขียน
รัชกาลที่ 3	พระมหาเนียม หลวงปู่รัก	วัดทองศาลาราม	ช่างเขียน ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างปั้น
รัชกาลที่ 4	พระอาจารย์ธรรม หลวงพ่อฤทธิ	วัดเชิงท่า จังหวัด พระนครศรีอยุธยา วัดนันทนาราม	ช่างเขียน ช่างแกะ
รัชกาลที่ 5	พระครูธรรมรัต พระครูปั้น พระเปี่ยม พระครูวิโรจน์รัตโนบล	วัดราชบูรณะ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดจักรวรรดิ วัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี	ช่างเขียน ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างเขียน ช่างแกะ
	พระอาจารย์ลอย อาจารย์แดง	วัดสุวรรณาราม วัดหงส์รัตนาราม	ช่างเขียน ช่างเขียน ¹²⁹

¹²⁸ สงวน รอดบุญ "นามานุกรมช่างไทย" ในอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ
รองศาสตราจารย์ สงวน รอดบุญ หน้า 96-127.

¹²⁹ ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พระนเรศวรมหาราช: โรงพิมพ์อักษรบริกา,
2512), หน้า 30.

จากตารางที่ 1 แสดงให้เห็นว่ามีพระสงฆ์ที่มีความรู้ในวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปูน ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าพระสงฆ์ที่เป็นครูช่างสิบหมู่ส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีความรู้ในวิชาช่างเขียน ทั้งนี้เพราะ "วิชาช่างเขียนอยู่เหนือวิชาช่างทั้งปวง ถ้าเขียนเป็นก็สามารถทำการปั้นแกะสลักได้บ้าง แต่ไม่คล่องแคล่วเหมือนช่างที่หัดชำนาญมาในทางปั้นแกะสลักจริง ๆ"¹³⁰ ในกระบวนการช่างสิบหมู่จึงยอมรับกันว่าวิชาช่างเขียนเป็นแม่บทของวิชาช่างสิบหมู่¹³¹ นอกจากนั้นแล้วพระสงฆ์ต้องศึกษาวิชานวกรรมโกศลเพื่อสร้างและดูแลรักษาศาสนสถาน¹³² "...เหมือนอย่างพระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างเขียน ช่างปั้น... มาช่วยช่างหลวงเขียน ปั้น พระอุโบสถ วิหาร เป็นหลายพระอารามหลวงจนราษฎรชื้อพระช่างก็ยังปรากฏมาเท่าทุกวันนี้..."¹³³

อนึ่ง นอกจากลูกชาวบ้านได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากวัด ยังมีพวกเลกวัด* ที่อาศัยอยู่ในที่ของวัด อยู่กันเป็นหมู่บ้านและสืบตระกูลเป็นข้าพระกันมาหลายชั่วคน¹³⁴ ซึ่งได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างมุก ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเล่าเรื่องตะลุ่มมุกให้หลวงวิศาลศิลปกรรมฟัง มีความว่า

¹³⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระนคร (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) 5: 393.

¹³¹ วิทย์ พินคันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 13.

¹³² จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, "วัดสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างและปฏิสังขรณ์," ใน ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา และกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัยพระบรมราชชนนีพันปีหลวง โดยผู้เฒ่าเล่ามา พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร), หน้า 95.

¹³³ ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503) หน้า 54.

* เลกวัด หมายถึง ชายฉกรรจ์ที่มีผู้อุทิศถวายให้แก่วัด

¹³⁴ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตชาววัด," ใน วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย, หน้า 522.

...ครั้งหนึ่งสมเด็จพระอาจารย์ของข้าพเจ้า คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยตรัสว่า ตะลุ่มมุกต่ง ๆ ที่มีอยู่ทั่ว ๆ ไป นั้นเป็นฝีมือพวกเลกวัดทำโดยมาก ทำในเวลาว่าง... ชายเพียงใบละ 8 บาท 10 บาท อย่างดีหน่อยชาย 12 บาท เป็นราคาอย่างสูง เพราะฉะนั้นลายตะลุ่มมุกต่งต่าง ๆ มักมีแต่ลายใบเทศ...ลายกนกก็เป็นแต่กนกน้อย ๆ เพราะเป็นลายที่ช่างประดับมุกเขียนขึ้นเอง...¹³⁵

พวกเลกวัดตามหลักฐานข้างต้น ผู้วิจัยเชื่อว่าเลกวัดดังกล่าวมีโอกาสศึกษาวิชาช่างประดับมุกจากวัด เนื่องจากเลกวัดมีความใกล้ชิดกับพระสงฆ์ และวัด แต่ผู้วิจัยมิได้พบหลักฐานใด ๆ

นอกจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากพระสงฆ์ดังกล่าวมาแล้วนั้น ชาวกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากศิลปินวัตถุที่เกี่ยวข้องกับวัด ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ในแต่ละรัชกาล เช่น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีหลักฐานปรากฏว่า พระองค์ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามไว้เป็นที่ประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาทและถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาธิษฐาน ก่อสร้างสำเร็จใน พ.ศ. 2327 ประกอบด้วยพระอุโบสถ พระเจดีย์ วิหาร ทอพระมนเทียรธรรม ทอพระเทพบิดร มีพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทอง¹³⁶ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่า

...วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีสิ่งที่เป็นฝีมือในรัชกาลที่ 1 คือ ในพระอุโบสถ ... มีบานทวารประดับมุก ฝีมือน่าชมอย่างยิ่ง เห็นว่าตั้งใจทำแข่งกับบานที่ทำครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ... บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกตเป็นทรงงามที่หนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์... ในพระมณฑปควรชมทุกอย่าง คือนาคแลสิงห์กระได ยักษ์บนปลายพลสิงห์ ฐานปัทมตลอดถึงผนัง ชุ่มทวาร บานทวารประดับมุก

¹³⁵ หลวงวิศาลศิลปกรรม, ตำราวิชาช่างประดับมุก (พระนคร: สำนักวัฒนธรรมทางศิลปกรรม สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2497), หน้า 6.

¹³⁶ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 (ธนบุรี: กรมศิลปากร, 2505), หน้า 72-73.

...และในทอพระมนเทียรธรรมมีสิ่งควรชมคือ ตู้พระไตรปิฎกประดับมุกคู่ 1
ตู้พระไตรปิฎกलयทองใบใหญ่ ๆ งามมากทีเดียว...¹³⁷

ต่อมาใน พ.ศ. 2336 รัชกาลที่ 1 ทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม และสร้างเป็น
พระอารามหลวง พระราชทานนามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ประกอบด้วยพระอุโบสถ
พระระเบียง พระวิหาร 4 ทิศ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา-
นริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่า "พระวิหารทิศทั้งสี่มีลายหน้าบันเป็นเอก แต่ก่อนรูปเขียน
มารประจัญในพระวิหารเบื้องบูรพทิศ เป็นฝีมือดีล้ำเลิศยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร
มีความเสียหายที่ไม่ได้รักษา... ผู้เขียนชื่อพระอาจารย์นาค... หน้าบัน พระวิหารคดทั้งสี่
ทำเป็นภาพจับเรื่องรามเกียรติ์แกมกับลายและพระระเบียงซึ่งเป็นความคิดอย่างวิเศษ"¹³⁸
นอกจากนี้ ที่หอไตรมุงกระเบื้องหุ้มตีบุก ฝาและเสาปิดทองลายรดน้ำ ศาลารายเขียนเรื่อง
พระชาดก 550 ชาดก ตั้งตำรายาและถาษีตัดตนไว้เป็นทาน มีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองเหลือง
ทองสัมฤทธิ์ที่ชำรุดจากกรุงเก่าประมาณ 1248 พระองค์ซึ่งช่างหล่อแปลงพระพักตร์ให้งามแล้ว
ประดิษฐานในพระอุโบสถ พระวิหารทิศ มีพระพุทธรูปหล่อใหม่ คือ พระปาเลไลยก์มีข้างถวาย
กุดที่หน้า และวานรถวายรวงผึ้ง ผนังเขียนเรื่องไตรภูมิในพระวิหารทิศเหนือ¹³⁹

นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามแล้วยังมีวัด
อื่น ๆ อีก เช่น วัดราชบูรณะมีพระอุโบสถรูปทรงงาม ที่ผนังเขียนภาพเรื่องฝีมือช่างมาก
ส่วนวัดระฆังโฆสิตาราม มีพระอุโบสถทรงงาม พระปราสาทแบบอย่างตึงค้ำเดียวในกรุง-
รัตนโกสินทร์ หอพระไตรปิฎกมีสิ่งควรชมคือ ซ้ายคากกระเบื้องรูปกระจิงเทพพนม ประตูกุ้มและ
ประตูทอกกลางสลักลาย ฝาในทอกกลางเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอาจารย์นาค บานประตู
ทอขวาเขียนลายรดน้ำ ตู้พระไตรปิฎกเขียนลายรดน้ำ¹⁴⁰

นอกจากนี้แล้ว มีวัดในต่างจังหวัดอีก เช่น วัดพระพุทธรบาทจังหวัดสระบุรี
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงเป็นแม่กองยกพระมณฑป พระพุทธรบาทและลงรักปิดทอง

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 571-573.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 574-576.

¹³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 231-240.

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 573-578.

ประดับกระจกเส้าพระมณฑป เครื่องบนและยอดหุ้มแผ่นทองคำ¹⁴¹ บานประตูพระมณฑปเป็นลายประดับมุกรูปท้าวเวสวัณ นารายณ์ทรงสุบรรณ ท้าวมรินทร์ทรงช้างเอราวัณ พระพรหมทรงหงส์ ภาพครุฑ นาค ราชสีห์¹⁴² บานประตุมุกนี้มีความงามมากจนกระทั่งสุนทรภู่เกิดความประทับใจพรรณานาในนิราศพระบาทว่า

...บานทวารลานแลล้วยลายมุก	นำสนุกในกระหนกตุมกผัน
เป็นนาคครุฑขุดเหนียวในเครือวัลย์	รูปยักษ์ยืนยืนกอดกระบองกุม
สิง โตวัดตัดก้านกระหนกเกี่ยว	เทพเกี่ยวเครือกระหวัดหัตถ์ข่ม
ชมพู่พานกอดก้านกระหนกรวม	สุครีพกุมขรรค์เงื้อในเครือวง
รูปนารายณ์ทรงชี่ครุฑเห็น	พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังก์หงส์ ¹⁴³

จากบทประพันธ์ข้างต้น กล่าวถึงบานประตุมุกมณฑปพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี ที่เป็นผลงานของช่างเขียน ช่างรัก และช่างประดับมุก ซึ่งได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่มาแล้วจนเกิดทักษะความชำนาญในวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งชาวบ้าน ชาววัด และชาววังสามารถศึกษาวิชาช่างประดับมุกได้จากประตุมุกบานนี้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีงานก่อสร้างที่เป็นวิชาช่างสิบหมู่ น้อย เพราะสิ่งใดควรทำได้ทำเสร็จแล้วในรัชกาลที่ 1 อย่างไรก็ตาม ยังคงมีศิลปวัตถุที่เป็นแบบอย่างในการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ คือวัดอรุณราชวราราม มีพระระเบียงทรงงาม ตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กล่าวว่า "...พระระเบียงมีอยู่ให้ดูได้บริบูรณ์ ทรวดทรงงามกว่าพระระเบียงที่ไหนหมด เป็นศรีแห่งฝีมือในรัชกาลที่ 2 ควรชมอย่างยิ่ง แต่ลายเขียนผนังนั้นเป็นฝีมือในรัชกาลที่ 3 ทำเพิ่มเติม..."¹⁴⁴ ตลอดจนมี

¹⁴¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2, หน้า 138-139.

¹⁴² ทลวงวิศาลศิลปกรรม, ตำราวิชาช่างประดับมุก หน้า 37.

¹⁴³ สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," ใน ประชุมนิราศของสุนทรภู่ (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 87.

¹⁴⁴ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 578.

พระประธานในพระอุโบสถซึ่งรัชกาลที่ 2 ทรงปั้นหุ่นพระพักตร์พระพุทธรูป¹⁴⁵ วัดอีกแห่งหนึ่ง คือ วัดสุทัศน์เทพวรารามที่รัชกาลที่ 2 โปรดให้สร้างพระวิหารพระศรีศากยมุนี ทรงสลัก ประติมากรรมของพระวิหาร ซึ่งมีกรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงาน* ร่วมกับช่างในกรมช่างสิบหมู่ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพทรงเล่าเพิ่มเติมว่า

...ลายสลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์สลักดีไม่มีที่ไหนเหมือน ยังเป็นของชวนชม อยู่จนทุกวันนี้ มีคำเล่ากันสืบมาว่า ช่างที่สลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์นั้น เมื่อทำ กันเสร็จแล้ว ประสงค์จะไม่ให้ใครทำเหมือนต่อไปจึงเอาเครื่องมือทิ้งน้ำเสียหมด ความซื่อจะจริงเท็จอย่างไรไม่ทราบ แต่มีความจริงอย่าง 1 ซึ่งปรากฏใน รัชกาลหลังต่อมา มีพระราชประสงค์จะทำบานอย่างพระวิหารวัดสุทัศน์ไปใช้ในที่ อื่น ไม่มีช่างที่จะรับทำให้เหมือนได้...¹⁴⁶

จากข้อความข้างต้นทำให้ทราบว่า ฝีพระหัตถ์ในการแกะสลักไม้ ในพระบาท- สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และช่างในกรมช่างสิบหมู่เป็นเลิศในสมัยกรุงรัตน โกสินทร์ ตอนต้น ดังที่รัชกาลที่ 2 ทรงพรรณนาความงามของภาพสลักในพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาชมถ้ำว่า

...มีชะวากว้างเว้งเป็นเชิงชัน	ล้วนทองคำทำคั่นกันฝา
ฉลกรูปสิงห์ลัดวันานา	ดูเด่นออกมาเหมือนจริง
ทั้งเนียนกตังเป็นเห็นประหลาด	พฤษชาติเหมือนจะไหวไกวกิ่ง
อันรูปเลื้อยสีห์หมักระทิง	เหมือนจะอย่างวางว้างเวียนวง... ¹⁴⁷

¹⁴⁵ นิพนธ์ ข้าวิไล, "พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ กับศิลปกรรม," ใน เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ยันฮี 2521), หน้า 82.

* พระองค์เจ้าชายทับ ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 2.

¹⁴⁶ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 689-690.

¹⁴⁷ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อิเหนา (พระนคร: โรงพิมพ์ ประจักษ์วิทยา, 2510), หน้า 494.

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์และสร้าง พระอาราม เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดฯให้หล่อพระพุทธรูป 2 พระองค์ คือ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ และพระพุทธรูปเลิศล้ำภาลัย¹⁴⁸ หุ้มด้วยทองคำทรงเครื่องต้นอย่างบรมกษัตริย์ลงยาราชาชาติ เขียนภาพที่พระเบ็ญจใหม่ สร้างเครื่องต้นเหมันตฤดูถวาย พระแก้วมรกต ฯลฯ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โปรดฯให้สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์เป็นปูนปั้นยาว 90 ศอก¹⁴⁹ การจำหลักศิลาเรื่องรามเกียรติ์ที่ผนังรอบพระอุโบสถ ฯลฯ¹⁵⁰ วัดสุทัศน์เทพวราราม โปรดฯให้สร้างพระอุโบสถและพระระเบียงล้อมพระวิหาร วัดยานนาวา โปรดฯให้ทำสำเภาไว้หลังพระอุโบสถลำ 1 ยาว 1 เส้น วัดอรุณราชวราราม โปรดฯให้ก่อหุ้มพระปรางค์ชั้นใหม่สูง 35 วา รวมวัดที่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ในพระนคร นอกพระนคร 35 วัด¹⁵¹ วัดที่ทรงสร้างใหม่มี 3 วัด คือ วัดเฉลิมพระเกียรติในจังหวัดนนทบุรี วัดเทพธิดาราม และวัดราชินีตศาราม¹⁵² นอกจากนั้นเป็นวัดที่พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางสร้างและบูรณะรวม 30 วัด¹⁵³ ซึ่งรวมทั้งสิ้น 68 วัด

¹⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ใน บันทึกวันสัง สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บำรุงบัณฑิต, 2530), หน้า 6.

¹⁴⁹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506), หน้า 344.

¹⁵⁰ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานวชิรานุวัตตวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ (พระนคร: ครูสภา, 2504) 5: 392-393.

¹⁵¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 344-349.

¹⁵² กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และ กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชชนนีพันปีหลวง โดย ผู้เฒ่าเล่ามา, หน้า 30.

¹⁵³ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 351.

การปฏิสังขรณ์วัดดังกล่าวเป็นการสร้างวัดอุสสถานเพื่อบำรุงพระพุทธศาสนา และการศึกษาของประชาชน อาทิ การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่มีมาแต่โบราณ โดยอาศัยวัดเป็นโรงเรียน และพระสงฆ์เป็นครู การบำรุงวัดจึงเป็นการบำรุงการศึกษาของประชาชน ฉะนั้น การบำรุงการศึกษาด้วยวิธีการทรงสนับสุนนการสร้างวัด จึงทำให้ประชาชนศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัดได้อย่างดี ดังมีหลักฐานปรากฏในรายการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ วัดพระเชตุพน ว่า

... บานประตูข้างนอก ประดับลายมุกต์ เป็นเรื่องรามเกียรติ์... บานหน้าต่าง
ข้างนอกสลักเป็นแก้วชิงดวง ปิดทอง ประดับกระจกข้างในเขียนตราพระราชคณา
ทั้งในกรุง และหัวเมือง และศาลาหน้าพระมहाเจดีย์ 2 หลัง ...ช่างเขียน
พระสงฆ์วัดสามพระยา วัดระฆัง วัดปทุมคงคา นายด้วง สมุห์จันกำกับการเขียน
(ศาลาหลังเหนือ) เสา 12 เสา เขียนเรื่องชาดก (ตอนนิทานกถา) 12 เรื่อง
กับรูปคนแสดงแผนนวด 60 รูป รูปยักษ์แสดงแผนใช้ทรพิษ 12 รูป รูปคนแสดง
วัดโรคยอดเดี่ยว 4 รูป รูปคนแสดงผีประหลาด 1 รูป รูปคนแสดงแผนปล่อยยปลิง
1 รูป...¹⁵⁴

นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้ว นายมี บุตรพระโหราได้บันทึกหลักฐาน
ใน พ.ศ. 2376 ไว้ว่า

... ให้นายช่างร่างแผนที่ถวาย	ไม่แยบคายเขียนขัดให้จัดสรร...
ขุมคูหาหน้าบันชั้นฐานบัว	ตลอดทั่วทุกวัดที่ตัดแปลง
ช่างสลักถากกลิ้งแลปั้นเขียน	ก็พากเพียรทำถวายไม่หน่ายแห่ง
ให้เบียดวัดจัดสรรรางวัลแรง	ทั่วตำแหน่งเบิกเผยที่เคยกการ... ¹⁵⁵

จากการบันทึกหลักฐานทั้งจารึกและเอกสารในรัชกาลที่ 3 นั้น แสดงให้เห็นถึง
การสร้างผลงานของช่างสิบหมู่ให้ปรากฏเป็นวัดอุสสถานของวัด เช่น บานประตูประดับมุก
เรื่องรามเกียรติ์ การสร้างบานหน้าต่าง การปิดทอง ประดับกระจก การเขียนภาพเรื่อง

¹⁵⁴ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฉบับสมบูรณ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: สำนักพิมพ์
ผ่านฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 45-48.

¹⁵⁵ นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2530), หน้า 39-40.

ชาดก เป็นต้น การสร้างสรรค์งานช่างเหล่านี้แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า วัดย่อมเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ได้อย่างดียิ่ง เช่น วิชาช่างประดับมุก วิชาช่างสลัก วิชาช่างเขียน เป็นต้น ทั้งนี้เพราะว่า ช่างสิบมู่มุ่งตั้งก่อกำเนิดเอาใจใส่ พยายาม และถ่ายทอดความรู้วิชาช่างสิบหมู่ โดยการแสดงฝีมือการช่างไว้ในผลงานต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ตลอดจนการรับเบี้ยหวัดต่าง ๆ ดังนั้น ศิลปวัตถุในวัดต่าง ๆ ดังกล่าว จึงเป็นแบบอย่างของวิชาช่างสิบหมู่ให้สามัญชนทุกระดับได้ศึกษากันอย่างทั่วถึง

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงก่อสร้างและเปลี่ยนแปลงสถานที่ต่าง ๆ เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดฯให้สร้างพระศรีรัตนเจดีย์สูง 1 เส้น สร้างพระวิหารน้อย 2 หลัง หลังพระอุโบสถ¹⁵⁶ พระบรมรูปรัชกาลที่ 4 ขึ้นด้วยปูนน้ำมัน โดยพระยาจินดารังสรรค์ ในปราสาทด้านตะวันตกของวัดราชประดิษฐ์¹⁵⁷

อนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 ปรากฏหลักฐานว่า มีประกาศไม่ให้ลูกหมู่ไพร่หลวง เมื่อขออยู่รับจ้างทำช่างทองมีความว่า

...ถ้าไพร่หลวงไพร่สมแลเจ้าหมู่ไพร่หลวงไพร่สม ขุนหมื่นขุนพันทนายกรมใด ๆ กิติ แลราษฎรซึ่งไปบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ในพระอารามกรุงเทพฯ แลหัวเมืองเป็นช่างทอง แลหัดเป็นช่างทองรับจ้าง คนทำทองก็จะเอาตัวลิกมาลักหลังมือเป็นไพร่หลวง...¹⁵⁸

จากประกาศนี้แสดงให้เห็นว่า ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นมีพระภิกษุเป็นช่างทองหรือฝึกหัดวิชาช่างทอง นอกจากนี้ มีหลักฐานสนับสนุนอีกว่า ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 มีพระสงฆ์เป็นช่างทำทองรูปพรรณ ช่างเงิน ช่างหุทอง ช่างตีเหล็กตามพระอารามต่าง ๆ จากประกาศ

¹⁵⁶ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 717.

¹⁵⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิ์กุล หน้า 7.

¹⁵⁸ ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 254.

ให้ทำบาบุญพระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างทองและช่างอื่น ๆ ขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2396¹⁵⁹

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏหลักฐานว่า มีการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถของวัดปรมัยยิกาวาสใน พ.ศ. 2427 โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 5) ช่อมแซมพระประธานกับพระสาวกที่นึ่งคุกเข้า หม่อมเจ้าประวิษเขียนรูปภาพปั้นลายเพดาน และจ้างช่างปั้นลายบานประตูหน้าต่าง ชุ้มประตูหน้าต่าง¹⁶⁰ ตลอดจนให้กรมช่างสิบหมู่ซ่อมแซมฐานพระประธานของวัดวิเวก ซึ่งรัชกาลที่ 5 มีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี* เมื่อวันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2445 ว่า "...ถานพระประธานวัดวิเวก เขาทำไว้เป็นปูนเขียนเหลืองดูมันเป็นงูฝึกทองไป ขอให้ช่างสิบหมู่มาทำทรวดทรงให้ตีพอดูได้ ใช้อาบรักปิดทอง ประดับกระจกเช่นถานพระระเบียงก็เอาเถอะ..."¹⁶¹

จากพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 นี้ แสดงให้เห็นถึงการปฏิสังขรณ์ฐานพระประธานที่จำเป็นต้องใช้วิชาช่างสิบหมู่ในการซ่อมแซมทั้งวิชาช่างปูน วิชาช่างรัก วิชาช่างปิดทอง วิชาช่างประดับกระจก ฯลฯ ซึ่งเป็นศิลปวัตถุทางพุทธศาสนา ที่ทุกชนชั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 สามารถศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ได้จากวัดต่าง ๆ

นอกจากนั้น มีหลักฐานปรากฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ได้ทรงงานประดับมุกร่วมกับช่างกรมช่างมุกที่บ้านประตูปุทธปรารงค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

¹⁵⁹ ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 53.

¹⁶⁰ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, สำนักนายกรัฐมนตรี. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 6 ตอนที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี), หน้า 83-87.

* หม่อมราชวงศ์ปุ้ม มาลากุล ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ตั้งแต่ พ.ศ. 2441

¹⁶¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2485) หน้า 11.

ใน พ.ศ. 2422 (ในรัชกาลที่ 6 ย้ายมาไว้ที่พระอุโบสถของวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ที่เป็นรูปเครื่องราชอิสริยาภรณ์)¹⁶²

อนึ่ง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีการละเล่นหนังใหญ่ ที่เป็นมหรสพอย่างหนึ่ง ซึ่งนิยมเล่นกันในวัด อันเป็นผลจากความนิยมของประชาชนที่มีต่อวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ จึงทำให้เกิดการแกะสลักหนังใหญ่ เพื่อแสดงเรื่องรามเกียรติ์ในวัด เช่น หนังใหญ่ วัดขนอน ตำบลสร้อยฟ้า อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี และวัดพลับพลาย อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังใหญ่คณะวัดพลับพลายได้แสดงต่อหน้าพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังรามนิเวศน์¹⁶³ ดังนั้น วัดจึงเป็น แหล่งที่สนับสนุนให้มีการศึกษาวิชาช่างสลักหนังใหญ่ เพื่อนำไปเป็นเครื่องมือในการร่วมกิจกรรม ของวัด

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เสนอมาช้างต้นพบว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ในวัดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการศึกษาอย่างกว้างขวางมากขึ้นในกลุ่มชาวบ้าน ชาววัด และชาววัง ทั้งนี้เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของสังคมไทย เป็นสถาบันทางศาสนาพุทธ ตลอดจน เป็นสถาบันการศึกษาที่สำคัญยิ่ง ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเล่าวิธี การศึกษาวิชาช่างของพระองค์ แก่สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพว่า

...เมื่อเกล้ากระหม่อมยังเล็ก โปรดเกล้าฯมอบหน้าที่ให้เป็นคนประจำเลี้ยงพระ ฉันทเวรทุกวัน เวลาเลี้ยงพระแล้วก็เลยออกประตูล้วนเที่ยวดูรูปเขียนพระระเบียง แล้วก็จำสิ่งที่พึงใจไปเขียนที่เรือนบ้าง บนบานตู้ไม้ ทาสีน้ำมันด้วยดินสอยาว มานึก รู้สึกภายหลังว่า การเขียนรูปภาพตามวัดนั้นเป็นการดี เป็นทางชักนำให้เด็กรักวิชา

¹⁶² สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ช่างประดับมุกเอกองค์สุดท้ายของกรุงรัตนโกสินทร์," วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 8 (2530): 54-56.

¹⁶³ สมบูรณ์ ไชยอุดม, "งานช่างฉลุหนังใหญ่," ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย : ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: กองพิพิธศิลป กรมศิลปากร, 2525) 6 : 88.

ช่าง ทำให้ช่างเกิดขึ้นในแผ่นดิน...¹⁶⁴ และพระมวงคल्पนิตรนั้นเกล้ากระหม่อม
เคยดูมาตั้งแต่ยังชำระ เป็นโรงเรียนแห่งหนึ่งของเกล้ากระหม่อม...¹⁶⁵

จากคำบอกเล่าข้างต้นเป็นหลักฐานได้อย่างชัดเจนว่า วัดเป็นแหล่งชักนำให้ผู้ศึกษา
ศรัทธาและใฝ่รู้ในวิชาช่างสิบหมู่ โดยใช้วิธีศึกษาจากการดู การสังเกตศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ
ในวัดต่าง ๆ ดังนั้น วัดจึงเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น
เช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา

4.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง

เนื่องจากสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระ-

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2325 โปรดฯให้สร้างพระ-
บรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และในรัชกาลต่อมาโปรดฯให้สร้างวังสำหรับ
พระบรมวงศานุวงศ์ตลอดมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อเป็นที่ประทับและสถานที่สำหรับทำงาน
ราชการแผ่นดินทั้งในประเทศและติดต่อกับชาวต่างประเทศ ตลอดจนเป็นศูนย์กลางการปกครอง
ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้นพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคลและ
และวังต่าง ๆ จึงต้องสร้างอย่างวิจิตรบรรจง ที่เป็นเอกลักษณ์ทางศิลปวัฒนธรรมของไทย ซึ่ง
แสดงถึงความเป็นประเทศเอกราช¹⁶⁶

ในด้านการศึกษา นับได้ว่าพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวร-
สถานมงคล ตลอดจนวังต่าง ๆ เป็นสถานศึกษาวิชาต่าง ๆ สำหรับชนชั้นสูง ขุนนางข้าราชการ
โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแหล่งการศึกษา

¹⁶⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารันสมเด็จ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2505), 2 : 192-193.

¹⁶⁵ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระกรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ, สารันสมเด็จ ภาค 5 (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2499), หน้า 81.

¹⁶⁶ หม่อมราชวงศ์ถนัดน้อย สีกัดศรี. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2325-
2525 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 519-522.

วิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะเป็นแหล่งรวมบุคคลที่มีความรู้ทางวิชาช่างสิบหมู่ไว้มาก เช่น พระมหากษัตริย์ ขุนนางข้าราชการของกรมช่างสิบหมู่ รวมทั้งไพร่ที่เป็นบุคคลส่วนใหญ่ของประเทศ ฉะนั้นผู้ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และชาววังทั้งหลายจึงสามารถศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคลและวังเจ้านายต่าง ๆ ได้ทั้งจากบุคคล ศิลปวัตถุ และถาวรวัตถุ ตลอดจนการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ภายในวัง ทั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดใช้คำว่า "วัง" แทนความหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังตลอดการวิจัยนี้

จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระราชวังหลวงเช่นเดียวกับพระราชวังหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยาแทบทุกอย่าง เช่น หม่อมพระมหามนเทียรตรงกับพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตรงกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ซึ่งเป็นเครื่องไม้ทั้งสิ้น มีวัดพระศรีรัตนศาสดารามแห่งเดียวที่ก่ออิฐถือปูน¹⁶⁷ นอกจากนี้มีเครื่องราชูปโภค เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง ๆ อาทิ พระที่นั่งดุสิตภิรมย์มีผนังสลักลาย¹⁶⁸ พระที่นั่งราเชนทรยานทำด้วยไม้สลักปิดทอง¹⁶⁹ เครื่องราชกกุธภัณฑ์¹⁷⁰ พานพระมหากษัตริย์ พระแท่นเศวตฉัตร¹⁷¹ พระบรมโกศทองคำสลักลายกุดัฒประดับพลอยเนาวรัตน์¹⁷²

ส่วนในพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดฯให้สร้างพระวิมานดุสิตา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯทรงพรรณนาว่า "เป็นหอพระหลังคามุงตึก ฝากระดานข้างนอกเป็น

¹⁶⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 26 พิมพ์ครั้งที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513), หน้า 7-8.

¹⁶⁸ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 571.

¹⁶⁹ วิทย์ วัฒนเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 34.

¹⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 102-104.

¹⁷¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้า 4: 168-169.

¹⁷² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 1.

ลายทรงข้าวเหนียวปิดทองประดับกระจก ข้างในเขียนลายรดน้ำ มีราชวัติฉัตรเนญจรงค์ นอกพระวิมานมีพระระเบียงที่ฝาเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิและรามเกียรติ์ ภายนอกมีลายปิดทองประดับกระจก เส้าและหูช้างพนักข้างในล้วนลายสลักปิดทองประดับกระจก นอกจากนี้มีพระที่นั่งศิวโมกษพิมาน พระวิมาน 3 หลัง พระที่นั่งบุษบกมาลา พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ มีภาพเขียนเทพชุมนุมและเรื่องปฐมสมโพธิ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์จากลังกา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชมนเทียรสถาน ด้วยความประณีตบรรจง¹⁷³ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาพเขียนในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ที่เป็นฝีมือช่างเขียนสมัยรัชกาลที่ 1 ฝีมือเป็นเอก หน้าบันพระวิมานสามหลัง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงชมว่างามอย่างยิ่ง¹⁷⁴ และมีลัญจกรลายรดน้ำเรื่องรามเกียรติ์¹⁷⁵

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุคำว่า "ช่าง 10 หมู่" เป็นครั้งแรกในหมายรับสั่งเรื่อง ประสมขึ้นตั้งทำนุ้มทมาทนมบุษบาพระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยใน พ.ศ. 2353 ว่า

...อนึ่ง ให้ช่างทหารในญวน รับไม้สักต่อรองงาน 4 ตำรวจ สนมตำรวจ แต่ ณ วันแรม 7 ค่ำ เดือน 7 ต่อโต๊ะเก้าอี้ 8 โต๊ะ แล้วส่งให้พระหัตถ์เลขา จางวางช่าง 10 หมู่ เขียนลายสลัก...อนึ่ง ให้พระหัตถ์เลขาจางวางช่าง 10 หมู่* รับโต๊ะเก้าอี้ 8 โต๊ะ ต่อช่างทหารในญวน ส่งช่างเขียนเขียนลายสลัก สลักให้แล้วโดยเร็ว...¹⁷⁶

¹⁷³ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2516), หน้า 11-23.

¹⁷⁴ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 573-574.

¹⁷⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุรักษ์, เรื่อง โบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุรักษ์กับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2503), หน้า 8.

*โปรดดูรายละเอียด หน้า 26.

¹⁷⁶ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุม หมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า 40.

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นถึงงานของช่าง 10 หมู่ ที่ต้องใช้ช่างศิลปะ ตั้งแต่ 2 ประเภทขึ้นไปมาร่วมกันทำงานสลักลายโต๊ะเก้าอี้ 8 โต๊ะ ให้เสร็จตามพระบรมราชโองการ หรือตามธรรมเนียมการช่างไทยว่า "ช่างกลึงฝังช่างชัก ช่างสลักฝังช่างเขียน"¹⁷⁷

นอกจากนี้ การประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งช่างวังต้องใช้วิชาช่างสิบหมู่ในการประกอบภารกิจงานของตน เช่น

- งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดากรมหลวงจักรเจษฎาใน พ.ศ. 2357

ดังกล่าวบันทึกว่า

...อนึ่ง ให้นายเนียม นายมัจฉา ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างสลัก จัดแจงเบญจา เครื่องชั้นส่งให้สนมตำรวจนอกไปตั้งรับโกศที่เมรุ 3 ชั้น แล้วให้อาเครื่องสดที่ประดับศพพระยาราชสุภาวดีไปประดับพระเบญจา ให้ทำบัวรับผ้าโยงศพ แล้วบอกอย่างให้สนมตำรวจนอกทำเชิงตะกอน แล้วให้รับหยวกต่อกรมพระนครบาลไปแทงประดับเชิงตะกอนด้วย...¹⁷⁸

- งานเมรุศพเจ้าศรีฟ้าในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรี พ.ศ. 2358

ที่มีความว่า

...อนึ่ง ให้ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างสลัก เอาเครื่องศพที่ทำอยู่ที่วังไปตั้งประดับศพที่เมรุ แล้วให้อารูปเทวดาถือดอกบัวกระดากไปตั้งรับผ้าสดับปรณ แล้วให้ไปเขียนฐานปูนสำหรับตั้งแท่นแว่นฟ้าเคลือบเป็นศิลาอ่อน ศิลาแก่ และให้รับเอาผ้าขาวต่อสนมปรุกระดากปิดปล้องอ้อย แลส่งสนมโยงศพด้วย...¹⁷⁹

- พระราชพิธีฝังศพเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ พงศาอิสวรรักษ์ตรีย์ชัตติยราชกุมารใน พ.ศ. 2355 ดังความว่า "...อนึ่ง ให้หลวงเทพวงษา หลวงกลมานิจิตร ช่างปั้น

¹⁷⁷ จุลทัศน์ พยามรานนท์, "ช่างกลึงฝังช่างชัก ช่างสลักฝังช่างเขียน," ศิลปกรรมปริทรรศน์ 3(มกราคม-กุมภาพันธ์ 2531): 30-31.

¹⁷⁸ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุมหมายรับสั่ง ภาค 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า 58.

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

รับข้าวเหนียวเจ้าปนกันต่อวิเศษนอก ปั้นรูปมนุษย์ 2 ปั้นรูปราหู 1 ปั้นรูปจับบาท ทวิบาท
สิ่งละคู่ไปส่งพระ ไทราธิบดี ณ แผลงสรง...¹⁸⁰

จากพระราชพิธีต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงการเตรียมพระราชพิธีที่ต้องประกอบสิ่งของ
ต่าง ๆ มากมาย สิ่งของเหล่านั้นล้วนต้องใช้ขุนนาง ข้าราชการ ชาววัง ที่มีความรู้วิชา
ช่างสิบหมู่ทั้งสิ้น เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น วิชาช่างสลักกระตาศ วิชาช่างสลักเครื่องสด
วิชาช่างสลักหยวก เป็นต้น หรือแม้แต่การประกอบเครื่องเสวยก็ต้องใช้ฝีมือช่างสลักเครื่องสด
ตั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกล่าวในเรื่องสิ่งของตอนนางจันทา มเหสี
ท้าวพรหมทัตแกะสลักฝักในแกงถวายพระสังข์ ดังมีการบันทึกว่า

...นางดัมแกงแต่งเครื่องเวลาไร	ชอบพระทัยลูกรักหนักหนา
สมหวังดังจิตที่คิดมา	กัลยาจะแกลิ่งแกงฝัก
จึงหยิบยกมาตั้งนั่งผ่าน	เอาวางไว้ในจานแล้วเจียนจัก
แกะเป็นรูปขององค์นางลักษณ์	เมื่ออยู่กับผัวรักที่ในวัง
ชั้นหนึ่งทรงครรรภ์กัลยา	คลอตุลุกออกมาเป็นหอยสังข์
ชั้นสองต้องขับเที่ยวเซซัง	อุ้มลูกไปยังพนาลัย
ชั้นสามเมื่ออยู่ด้วยยายตา	ลูกลูกออกมาช่วยขับไก่
ชั้นสี่กัลยามาแต่ไพร	ทูลสังข์ขึ้นไปกับนอกชาน
ชั้นห้าบิตรงค์ทรงศักดิ์	ให้จับตัวลูกรักมาจากบ้าน
ชั้นหกจงจำทำประจาน	ให้ประหารฆ่าฟันไม่บรรลัย
ชั้นเจ็ดเพชรฆาตเอาลูกลูกยา	ไปถ่วงลงคองคาน้ำไหล
เป็นเจ็ดชั้นสิ้นเรื่องอรไท	ใครใครไม่ทันจะสงกา... ¹⁸¹

¹⁸⁰ ยิ้ม ปันหย่างกูร, จดหมายเหตุงานพระบรมศพ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 7 และ
จดหมายเหตุพระราชพิธีสงสรง นิมฟ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมฆาเพรส,
2535) หน้า 108.

¹⁸¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, พระราชนิพนธ์บทละคร รัชกาลที่ 2
(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2508) หน้า 253-254.

จากบทละครเรื่องสังข์ทองแสดงให้เห็นว่า วิชาช่างสลักเครื่องสด (ฝัก) ที่นางจันทาใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อความหมายกับพระสังข์นั้น แสดงว่านางจันทาจะต้องได้รับการศึกษาวิชาช่างสลักมาอย่างชำนาญ ซึ่งเป็นวิชาที่สตรีชาววังได้รับการศึกษาในฐานะสตรีชั้นสูงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

นอกจากกิจกรรมที่เป็นพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงสนพระราชหฤทัยและทรงพระปรีชาสามารถในวิชาช่างแกะ คือทรงแกะหน้าหุ่นพระยารัก... พระยารักน้อย (แกะด้วยไม้รัก) และบานทวารของวิหารพระศรีศากยมุณี ที่เป็นไม้แกะสลักลายซับซ้อนงามวิจิตร¹⁸² อีกทั้งการปั้นหุ่นพระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม และการตกแต่งลวดลายพระที่นั่งสนามจันทร์¹⁸³ พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในวิชาช่างสิบหมู่ทั้งวิชาช่างแกะสลัก วิชาช่างปั้น ซึ่งทรงศึกษาในเวลาพระราชานุกิจฝายใน ดังข้อความว่า

...ตอนกลางวันอันเป็นเวลาสำหรับประภาษราชกิจฝายในนั้นมักทรงการช่างด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดการช่างต่าง ๆ การแกะสลักทรงได้ชำนาญด้วยฝีพระหัตถ์ โปรดให้ตั้งโรงงานสำหรับช่างมหาดเล็กขึ้นในพระราชวัง มีเวลาเสด็จประพาสการช่างทุก ๆ วัน...¹⁸⁴

จากพระราชานุกิจในรัชกาลที่ 2 แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดวิชาช่างสิบหมู่คือ วิชาช่างแกะสลัก ตลอดจนทรงแกะสลักได้ชำนาญ อีกทั้งโปรดฯ ให้มีโรงงานช่างมหาดเล็กในพระราชวัง ซึ่งถือได้ว่าเป็นสถานที่ศึกษาวิชาช่างของช่างมหาดเล็กอีกด้วย

¹⁸² พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 579.

¹⁸³ นิพนธ์ ข้าวิไล "พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับศิลปกรรม," ใน เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด, 2521), หน้า 76-80.

¹⁸⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 (ม.ป.ท., 2493), หน้า 33.

นอกจากรัชกาลที่ 2 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระปรีชาสามารถในวิชาช่างสิบหมู่แล้ว พระองค์ยังโปรดฯให้สร้างสวนขวาเพื่อบำรุงวิชาช่างไทยในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งนับได้ว่าเป็นการบำรุงวิชาช่างสิบหมู่และช่างฝีมือดี เนื่องจากพม่าตีกรุงศรีอยุธยาแล้วได้กวาดต้อนช่างไทยที่มีฝีมือทางวิชาช่างต่าง ๆ เช่น วิชาช่างหล่อ ที่พม่าไม่มีความรู้ในวิชานี้ นอกจากนี้ พระองค์ทรงส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างถมของจังหวัดนครศรีธรรมราชขึ้นมาใหม่ โปรดฯให้เจ้าพระยานคร (น้อย) จัดการฝึกหัดวิชาช่างถมแก่ชาวเมืองนครศรีธรรมราช จนกระทั่งวิชาช่างถมมีความเจริญเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า ถมนคร ตามชื่อเจ้าพระยานคร (น้อย) ผู้สำเร็จราชการเมือง และผู้ฝึกหัดวิชาช่างถม¹⁸⁵

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง เช่นเดียวกับรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 เนื่องจากเป็นการบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-ดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า

...อันการบำรุงฝีมือช่าง เป็นการพ้นวิสัยราษฎรจะทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอนตลอดจนอำนาจในการก่อสร้าง จำต้องเป็นการหลวงพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำและลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือให้ดีได้ สิ่งและการที่จะทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงินทองของละเอียดก็ทำเครื่องราชูปโภค ตลอดจนเครื่องยศสำหรับพระราชทานผู้อื่น ถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้าง แกะสลัก วาดเขียน ก็มีแต่สร้างวัดสร้างวัง เป็นต้น เพราะฉะนั้นการที่สร้างวัดสร้างพระราชวังครั้งรัชกาลที่ 1 ก็ดี ในรัชกาลที่ 2 ที่ 3 ต่อมาก็ดี นับเนื่องในการบำรุงวิชาช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร...¹⁸⁶

¹⁸⁵ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2

¹⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 569-570.

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการบำรุงวิชาช่างสิบหมู่ที่เป็นการก่อสร้างแกะสลัก วาดเขียน ทำเครื่องราชูปโภค เครื่องอิสริยาภรณ์ ซึ่งเป็นพระราชานุกิจของพระมหากษัตริย์ เพราะเป็นภารกิจที่ต้องใช้ทุนมาก ทั้งความรู้ แรงงาน วัสดุและเวลาด้วยเหตุดังกล่าว รัชกาลที่ 3 จึงทรงดำเนินการส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังด้วยการปฏิบัติพระราชานุกิจ "...ทรงการช่างต่าง ๆ เจ้าและขุนนางที่เป็นนางงานถวายตัวอย่างปิ่นและเขียน ทอดพระเนตรแก้ไขแล้วจึงได้ไปกระทำ..."¹⁸⁷ การปฏิบัติพระราชานุกิจทางการช่างดังกล่าว นายมีมหาดเล็กบรรยายว่า

"...ทูลเรื่องอันมิได้ขึ้นเหมือนเรื่องวัด เวียนแต่ตรัสถามไต่ให้ไผ่ฝน
ถึงวัดนั้นวัดนี้เป็นนิรันดร์ ถึงเรื่องปิ่นเขียนฉากสลักสลึง"¹⁸⁸

จากการบันทึกหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 3 ทรงส่งเสริมวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างปั้น วิชาช่างเขียน วิชาช่างสลัก วิชาช่างกลึง ซึ่งใช้ในการก่อสร้างซ่อมแซมวัดต่าง ๆ ตามที่ปรากฏว่ามีการก่อสร้างและปฏิบัติสังฆกรรมวัดต่าง ๆ คือ วัดราชโอรส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน วัดอรุณราชวราราม วัดกลางเมืองสมุทรปราการ วัดนางนอง วัดพระพุทธรบาท วัดมหาธาตุ วัดโมลีโลก วัดยานนาวา วัดระฆัง ไผสีดาราม วัดราชสิงห์ วัดศาลาปูน วัดสระเกศ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดสุวรรณดาราม วัดสังข์กระจาย ตลอดจนวัดที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ คือ วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดเทพธิดาราม และวัดราชนันทดาราม¹⁸⁹ ประกอบกับรัชกาลที่ 3 ทรงร่วมปฏิบัติงานช่างหล่อพระพุทธรูปในโรงหล่อพระพุทธรูป อันเป็นการส่งเสริมความสำคัญของวิชาช่างหล่อ มีหลักฐานบันทึกว่า

เตรียมหล่อหลอมพร้อมพรั่งพวกช่างเสร์จ ก็เสด็จมายังที่นั่งเฉลิม
พร้อมอำมาตย์ราชวงศ์มาลงเต็ม ก็เร่งเริ่มก่อกองหลอมทองพร้อม

¹⁸⁷ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4
หน้า 360.

¹⁸⁸ นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 41.

¹⁸⁹ ตำนานวัดกุศลสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา
หน้า 30-39.

เสด็จทรงหยิบสุวรรณหิรัญนาก ใสในปากเป่าเปลมที่เหลวหลอม
แล้วทรงคืบหนีบคิมเข้ารัดร้อม เทถนอมทองรินประคั้นกาญจน์¹⁹⁰

จากบทกลอนเพลงยาวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่อย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะว่า การที่พระมหากษัตริย์ทรงสนพระราชหฤทัยในเรื่องการช่างสิบหมู่ก็จะเป็นแรงผลักดันให้มีการสร้างงานช่างสิบหมู่ ซึ่งจะมีผลไปสู่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นับตั้งแต่ข้าราชการมาถึงสามัญชน ที่ต้องมีการฝึกหัดเล่าเรียนวิชาช่างสิบหมู่ในพระราชวัง เพื่อสนองความต้องการในการปฏิบัติงานช่างสิบหมู่ ดังมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า มีสภาพการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง คือ

...ท้องพระโรงถ้ามีงานการจึงจักวาดที่ 1 โดยปรกติใช้เป็นโรงเรียนช่างไม้ ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างประดับกระຈก จนถึงช่างเขียนผู้หญิงออกมาเขียนทองผ้าลายทรง ก็เขียนที่ท้องพระโรง บางที่มีช่างทหารในญวนมาทำงานสมทบ ถ้าเร่งรัดก็เลี้ยงสำหรับทำงานจนกลางคืนติดคืน จุดได้จุดตะเกียงแดงไปทั้งนั้น... เมื่อครั้งทำเรือพระที่นั่งวังเหลาก็เกณฑ์เอาช่างสิบหมู่มาเขียนมาที่วังดูไม่ว่าช่างอะไรเอาใช้ได้หมด ไม่ช้าแต่ช่างสิบหมู่...¹⁹¹

จากบันทึกความจำเรื่อง พระราชวังเดิม (วังท่าพระ) ของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ในสมัยที่ทรงพระเยาว์ และประทับอยู่กับกรมขุนราชสีหวิกรม ณ วังท่าพระ ระหว่าง พ.ศ. 2378-2426 ซึ่งมีสภาพเช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสภาพของท้องพระโรง วังท่าพระ มีสภาพเป็นโรงเรียนในพระราชวัง ที่สอนวิชาช่างสิบหมู่เป็นแห่งแรก มีวิชาต่าง ๆ คือวิชาช่างไม้ วิชาช่างเขียน วิชาช่างสลัก วิชาช่างประดับกระຈก ตลอดจนวิชาช่างเขียนทองลายผ้า (วิชาช่างเขียนที่เป็นสตรี) จึงทำให้โรงเรียน ณ ท้องพระโรงของวังท่าพระเป็นสถานศึกษาของหลวงแห่งแรก

¹⁹⁰ นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 22-23.

¹⁹¹ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, "วังท่าพระ กรมช่างสิบหมู่ และเรื่องนิสตารอื่น ๆ," ใน ที่ระลึกงานสถาปนากิจศพม่อมราชวงศ์หญิงทวิลาภา บุรณะสุนทร (กรุงเทพฯ: ป. สัมพันธ์พาณิชย์ 2528), หน้า 53.

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้งนี้เพราะว่า "ใน พ.ศ. 2378 กรมขุนราชสีหวิกรมที่เป็นผู้
 สันตติในการช่างได้ประทับวังท่าพระต่อมาจากพระราชบิดา (รัชกาลที่ 3 ขณะที่ทรงเป็น
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ที่ทรงการช่าง ณ วังท่าพระ) และทรงช่วยงานของกรมช่างสิบหมู่
 จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ตลอดจนทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่มาจนถึงรัชกาลที่ 5
 วังท่าพระจึงมีสภาพเป็นสถานที่ทำงานของกรมช่างสิบหมู่มาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา"¹⁹²

จึงกล่าวได้ว่า โรงเรียนแห่งแรกในพระราชวังที่มีการสอนวิชาช่างสิบหมู่ คือ
 โรงเรียนวิชาช่างสิบหมู่ ณ วังท่าพระ ที่มีกำเนิดในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยกรมขุนราชสีหวิกรม
 ซึ่งมีกำเนิดมาจากกรมช่างสิบหมู่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงก่อสร้างและเปลี่ยนแปลง
 ถาวรวัตถุในพระบรมมหาราชวัง เช่น โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งราชฤดี พระที่นั่งสีตลา-
 ภิรมย์ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช¹⁹³ รูปปั้นปูนเทพารองค์
 รัชกาลที่ 4 ทรงพระมาลาสักตในพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ จังหวัดเพชรบุรี¹⁹⁴ เป็นต้น
 จึงทำให้มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังยังคงดำเนินการต่อเนื่อง เช่นเดียวกับในรัชกาลก่อน
 นอกจากนั้นรัชกาลที่ 4 ทรงส่งเสริมข้าราชการช่างต่าง ๆ เช่น ช่างหุงกระเจก ช่างประดับ
 กระเจก ช่างหยก ช่างหุ้มทองเหลือง ช่างต่อไม้ลาย ช่างมุก ช่างสนะไทย ช่างสนะจีน
 ช่างชาตศรีสุก ช่างศิลา จีนช่างปูน ช่างเงิน ช่างปั้น ช่างกลึง ช่างหล่อ จีนช่างหล่อ
 จีนช่างตีบุก¹⁹⁵ ซึ่งมีพระราชประสงค์ที่จะให้ช่างสิบหมู่สร้างสรรค์การงานให้มากขึ้น เพื่อ
 เผยแพร่ความรู้วิชาช่างสิบหมู่แก่ชาววังและสามัญชน โดยทรงประกาศเรื่องช่างว่า

¹⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

¹⁹³ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4
 หน้า 714-729.

¹⁹⁴ บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระยาตำราช่างภาพประทานหม่อมราชวงศ์
 สุนชาติ สวัสดิ์กุล หน้า 7.

¹⁹⁵ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4
 หน้า 741-747.

"...ช่างเขียนช่างปั้นและช่างอื่นก็ดี ถ้าท่านผู้ใดจะต้องการไปไว้ใช้ก็ให้กราบบังคมทูลพระ-
กรุณาขอจะพระราชทานให้..."¹⁹⁶ จากประกาศนี้แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 4 ทรงส่งเสริม
ให้ช่างมีโอกาสทำงานช่างสิบหมู่ ซึ่งมีผลมาสู่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพระบรมมหาราชวัง
วังต่าง ๆ ดังมีหลักฐานสนับสนุนว่า "ในรัชกาลที่ 4 มีโรงเรียนสอนวิชาช่างประดับกระจก ณ
ท้องพระโรง วังท่าพระ ซึ่งกรมขุนราชสีหวิกรมเจ้ากรมช่างสิบหมู่ ดำเนินการจัดการศึกษา
มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3"¹⁹⁷

ครั้งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหลักฐานปรากฏว่า
พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ อธิบดีกรมช่างสิบหมู่เป็นผู้อำนวยการปั้นและหล่อหุ่นพระบรมรูป
เท่าพระองค์ของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 เพื่อสักการบูชา และ
เฉลิมพระเกียรติ ซึ่งประดิษฐ์ขึ้นไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท¹⁹⁸ อันนับเป็นการศึกษา
วิชาช่างหล่อตามคตินิยมทางศิลปะตะวันตก นอกจากนี้ในพระบรมมหาราชวังยังคงมีพระราชพิธี
ต่าง ๆ ซึ่งมีผลทำให้มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังต่อเนื่องมาจากรัชกาลก่อน เช่น เมื่อ
พ.ศ. 2429 พระราชพิธีลงทรงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ 5
ซึ่งกรมช่างสิบหมู่ได้ร่วมปฏิบัติราชการ คือ

... อันึงการเบ็ดเตล็ด เครื่องตกแต่งเพลงสรงและพลับพลาโรงต่าง ๆ ...
ฉัตร เครื่องสูง...ช่าง 10 หมู่ สลักลาย ทองแผ่นลวด...ในหน้าที่...ซ่อมแซม
เรือกระบวน...ช่างเขียน กรมช่าง 10 หมู่ เขียนลาย...ให้กรมช่างสิบหมู่
ช่างปั้นรับแป๊ะเข้าเหนียวเข้าเจ้า...ปั้นรูปมนุษย์ 2 ราหู 1 สัตว์จับบาท สัตว์ท-
วิบาท สิ่งละคู่ ไปส่งโหร ณ เพลงสรง...¹⁹⁹

¹⁹⁶ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 หน้า 163.

¹⁹⁷ เกวียงศักดิ์ โชติชูตระกูล, "งานช่างประดับกระจก," ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย :
ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ 6: 64.

¹⁹⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ
(พระนคร: แพร่พิทยา, 2514), หน้า 214-215.

¹⁹⁹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จดหมายเหตุพระราชพิธีลงทรง
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: ประจักษ์การพิมพ์,
2513), หน้า 22-81.

จากจดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรงในรัชกาลที่ 5 แสดงให้เห็นถึงข้าราชการขุนนางในกรมช่างสิบหมู่มีหน้าที่ในการประกอบวัดฤกษ์ที่ใช้ในการพระราชพิธี ซึ่งเป็นการใช้ความรู้วิชาช่างต่าง ๆ เช่น วิชาช่างสลัก วิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น เป็นต้น นอกจากพระราชพิธีลงสรงแล้วยังมีงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กรมช่างสิบหมู่ร่วมปฏิบัติงาน ดังที่มีการบันทึกหลักฐานว่า

...อนึ่ง ให้ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างแกะรับฝักทอง มะละกอ ต่อหลวงเสนาภิมุข มาเขียนสลักแกะ ประดับเพดานฐานพระราชทานเพลิงไฟพร้อมที่วังสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมขุนบารามประไพฯ ๓ วัน ๓ 4 คำ เวลาเช้า...อนึ่ง ให้กรมพระคลังสินค้าจัดผลฝักทอง 1,000 ผล ให้ส่งที่วังสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมขุนบารามประไพฯจะได้ส่งให้ ช่างแกะช่างสลัก ช่างเขียนให้พร้อมถวายในพระเมรุให้ทันเวลา...²⁰⁰

จากข้อความต้นแสดงว่าการสร้างพระเมรุส่วนหนึ่งนั้น ช่างต้องมีความรู้วิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างสลัก และวิชาช่างแกะในการแกะสลักฝักทอง มะละกอ ประดับเพดานของฐานพระเมรุ ความรู้ในวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าว มีการศึกษา ณ วังของสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบารามประไพฯ ซึ่งเรียกว่าวังถนนหน้าพระลาน วังกลางซึ่งเป็นวังที่ต่อจากวังท่าพระมาทางทิศตะวันออก สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบารามประไพฯประทับมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ครั้นกรมขุนบารามประไพฯสิ้นพระชนม์ กรมหมื่นปรากรมประไพฯซึ่งเป็นพระโอรสได้ประทับต่อมาจนสิ้นพระชนม์ หลังจากนั้นจึงตั้งเป็นโรงงานช่างสิบหมู่ ที่ทำการของกรมศิลปากรมาจนกระทั่งในปัจจุบัน²⁰¹

นอกจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังหน้าพระลาน วังกลาง ผู้วิจัยได้พบว่ามีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพระราชวังบวรสถานมงคลเช่นกัน ดังมีการบันทึกหลักฐานว่า

²⁰⁰ ยิ้ม ปันทยางกูร เรียบเรียง, จดหมายเหตุงานพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 7 และ จดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรง, หน้า 56-58.

²⁰¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 26 เรื่องตำนานวังเก่า (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513), หน้า 24.

...ในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ โปรดในการช่างต่าง ๆ มาแต่เดิม ทรงจัดตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังนำหลายอย่างทั้งช่างหล่อ ช่างกลึง ช่างเคลือบ ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเป็นฝีมืออย่างประณีตจะหาเสมอได้ โดยยาก...²⁰²

จากหลักฐานข้างต้นพบว่า ในพระราชวังบวรสถานมงคลมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ในโรงงาน ซึ่งเป็นกรมช่าง 10 หมู่ ในพระราชวังบวรสถานมงคล

อนึ่ง พ.ศ. 2419 มีพระบรมราชโองการประกาศให้เอาของต่าง ๆ มาตั้ง ที่ห้อมมิวเซียมในงานเฉลิมพระชนมพรรษา รัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ดำเนินการ ดังข้อความว่า

...การจัดเอกซิบิเซินที่ห้อมมิวเซียมในปีนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัด ของหลวงตั้งไว้ห้องหนึ่งของพระบรมวงษานุวงศ์ และข้าราชการ แลราษฎรพระสงฆ์ ให้จัดไว้ห้องหนึ่ง ของที่ควรมาตั้งนั้น คือเครื่องทองรูปพรรณซึ่งเป็นฝีมือช่างอย่างดี ในกรุงสยาม เครื่องหล่อเครื่องปั้นแลเครื่องกลึง แกะสลักแลรูปเขียน เครื่องประดับมุก เครื่องอาวุธหอกดาบ มีรูปต่าง ๆ ที่เป็นฝีมือช่างเมืองไทยทำเรียบร้อย สนิทดี...ประกาศมา ณ วันอังคาร เดือนสิบ แรมสองค่ำ ปีชวด อัฐศก ศักราช 1238...²⁰³

จากประกาศดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเสริมและเผยแพร่วิชาช่างสิบหมู่ในสมัยโบราณ เพื่อสืบทอด การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ อันเป็นศิลปวัฒนธรรมไทย โดยทรงจัดนิทรรศการจากวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งของหลวง ของพระสงฆ์ และของราษฎรมาแสดงในพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้การศึกษา แก่ชนทุกชั้น ทั้งวิชาช่างทอง วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น วิชาช่างกลึง วิชาช่างแกะ วิชา

²⁰² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานวังนำ (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 82

²⁰³ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507) หน้า 59-60.

ช่างสลัก วิชาช่างเขียน วิชาช่างประดับมุก วิชาช่างตีตลับเหล็ก ฯลฯ การจัดนิทรรศการ ในหอมิวเซียมดังกล่าวคือการปรับปรุงการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ให้ทันสมัยที่รัชกาลที่ 5 ทรงริเริ่มอันเป็นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติในสมัยต่อมา

ส่วนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกลุ่มสตรี ณ ตำแหน่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง มีหลักฐานปรากฏ เช่น ตำแหน่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ มีการฝึกหัดการแกะสลัก ฝักผลไม้ตามการศึกษาแผนโบราณในราชสำนัก²⁰⁴ ในตำหนักพระเจ้าใน้องนางเธอ- พระองค์เจ้าภาณุประดิษฯ มีการศึกษาวิชาช่างกลึงตลับงา ที่ทรงมีฝีมือกลึงตลับงามาก ซึ่งมีผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัย จนกระทั่งเป็นสมัยที่มีการสะสมตลับงาในราชสำนัก²⁰⁵

อนึ่ง ในการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏหลักฐานว่ามีประเพณีให้วิศวกรช่างสิบต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังมีหลักฐานการให้วิศวกรช่าง ว่า

นับเจ้าจอมเพชรกรรม	ขุนเทพคนชยัน
ทั้งรักษุภุมินทร์กัลมา	
ท่านพญาชำนาญ	หลวงวิจิตรเจษฎา
วิจิตรราชมนตรี	
พรหมพิจิตร หมื่นสุนทร	นายทองดี ปชาวสก-ตามี
ขุนสรรพลัตตวฤไทย	
หลวงบรรจงรงนาไมย	สฤทธิการย์วิไลย
ทั้งขุนสนิทบรรจง	
ย่อมมีวิชาปัญญา	เอากการอาจอง
วิธีกระทำล้ำคน	
ล้วนชาญป็นเขียนถ้วนตน	แกะสลักไสถน
ทั้งภาพแลลัตตวสารพัน	

²⁰⁴ อุกุมพร, พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง (พระนคร: แพรวพิทยา, 2509), หน้า 96-97.

²⁰⁵ "ตลับงา," ใน พระราชชนิพนธ์และพระนิพนธ์ (ม.ป.ท., 2523), หน้า 99-101.

ผูกลายชดแย้ง เวียดวัลย์ ทาง โตบิดผัน
 นกคาบในคลอง เปลวปลาย...
 ลายมุกพื้นถมรักดำ รตนน้ำก่องกำ
 มะลอนลลายทอง...
 หน้า โขนหนังออกเพลิงพลาย กล่อมกลึงกลมงาม
 ได้ทรงรูปแล้วทรงมันท์
 จำหลักทองทำรูปพรรณ น้ำรักก็ชยัน
 ระยับให้เห็นเงาใน
 เชิญปวงท่านอันลับไป ยิ่งปรโลไทย
 มารับกระยาสังเวย...²⁰⁶

จากบทไหว้ครูช่างช่างต้นสังกัดได้ว่าการกล่าวนามบรรดาศักดิ์ของช่างหลวง
 เช่น หลวงเพชวะกรรมเจ้ากรมช่างเขียนขวา หลวงพรหมพิจิตรเจ้ากรมช่างเขียนซ้าย
 หลวงวิจิตรเจษฎาปลัดช่างสลัก หลวงวิจิตรราชมนตรีเจ้ากรมช่างสลักซ้าย ขุนเทพรจนา
 เจ้ากรมช่างปั้นซ้าย ฯลฯ ซึ่งเป็นราชทินนามของขุนนางข้าราชการกรมช่างสิบหมู่ตั้งแต่
 สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่เป็นช่างหลวงที่มีความชำนาญในวิชา-
 ช่างเขียน วิชาช่างปั้น วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างมุก วิชาช่างรัก วิชาช่างทอง
 ฯลฯ ซึ่งสร้างผลงานช่างสิบหมู่ เช่น การแกะสลักภาพ การผูกลายไทย การประดับมุก
 การเขียนลายรดน้ำ การสลักลายฉลุ หัวโขน การทำทองรูปพรรณ ฯลฯ

อนึ่ง ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า จากหลักฐานของการไหว้ครูช่างนี้ แสดงให้เห็นถึง
 ความสัมพันธ์กันระหว่างบทบาทของกรมช่างสิบหมู่ที่มีผลต่อการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังได้
 อย่างดียิ่ง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ปรากฏว่าชั้นชั้นสูง เช่น พระบรมวงศานุวงศ์ให้
 ความสำคัญกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย โดยการศึกษา
 วิชาช่างสิบหมู่และปฏิบัติงานในกองช่างสิบหมู่ ตลอดจนถึงจัดตั้งโรงเรียนสอนวิชาช่างสิบหมู่ใน
 พระราชวัง

²⁰⁶ ไซติ กัลยาณมิตร, ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย (กรุงเทพฯ: สมาคม-
 สถาบันกษัตริย์, 2520), หน้า 38.

พระบรมวงศานุวงศ์จึงศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เพื่อเป็นผู้นำและปฏิบัติราชการของกรมช่างสิบหมู่ ซึ่งมีวิธีการศึกษา ดังเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเล่าให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฟัง มีความว่า

...คราวสมโภชพระนครร้อยปี ความเบิกบานใจของเกล้ากระหม่อมคราวใด จะเสมอเหมือนคราวนั้นไม่มี เพราะกำลังศึกษาการเขียนโดยความรัก ตัวก็มีหน้าที่ด้านทำการปฏิสังขรณ์หอพระคันธารราษฎร์... เดินรอบพระระเบียงดูว่าง ดูเขียนกันวันละรอบเป็นอย่างน้อย ใครเขียนดี ๆ ก็ทอดไมตรีวิสาสะด้วย ฟังเขาพูดเรื่องเขียนบ้าง ช่วยเป็นลูกมือเขาทาสีตัดเส้นตัวเลว ๆ จับจำคำติเตียนและแนะนำของเขาเป็นครู... สังเกตกลมเม็ดในการเขียนอยู่ตลอดเวลา...²⁰⁷

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงศึกษาวิชาช่างเขียนด้วยพระองค์เองที่ระเบียงพระอุโบสถในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในระหว่างการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 100 ปี ด้วยวิธีการดู สังเกตภาพร่างภาพเขียน ฟังคำแนะนำ คำติเตียน และเป็นลูกมือของช่างเขียนด้วยความรักการเขียน นอกจากนี้พระองค์ก็ทรงศึกษาวิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น จากการศึกษาฝีมือครูสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เช่น ครูวัดเชิงหวาย ครูบานนุกวัดบรมพุทธาราม วิหารพระชินราช หัวโขนทศกัณฐ์ครูด้า และครูหน้ากากหัวโขนพิราพ²⁰⁸ เป็นต้น

จึงกล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ ประกอบด้วยทรงรักที่จะศึกษา

²⁰⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) 2 : 189-190.

²⁰⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), 16 : 12-13.

ช่างสิบหมู่ จากผลงานที่เป็นครูของช่างสิบหมู่สมัยโบราณอย่างสม่ำเสมอ ดังที่พระองค์ทรงเล่าว่า

...ไปนั่งอยู่ในงานพระราชพิธี ตากี้กวาดอะไรต่ออะไรไป เห็นของที่ทำในรัชกาลที่ 1 เช่น พระแท่นเศวตฉัตรและพานพระมหากฐิน ช่างงามจับใจเสียจริง ๆ เป็นสิ่งซึ่งเป็นครูได้อย่างยากที่จะทำตาม... พานพระมหากฐิตได้ใส่ใจจำไปเขียนหลายหนแล้ว แน่ท่านทุกที...²⁰⁹

จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณของนักปราชญ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 5 เช่น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เจ้าหน้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ดังกล่าวแล้วข้างต้น จึงพอจะอนุมานได้ว่าการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังของชนชั้นสูง เป็นการศึกษาด้วยตนเองจากศูนย์กลางของสังคม ทั้งการศึกษาจากวัดและวัง

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณ สมัยการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าข้อมูลทางประวัติศาสตร์ไทยของช่างสิบหมู่มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการศึกษาแผนโบราณ ทั้งนี้เพราะว่า กรมช่างสิบหมู่เป็นที่รวมของช่างฝีมือไทยหลายประเภท ซึ่งมีความรู้วิชาช่างต่าง ๆ ได้แก่ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างกลึง ช่างบุ ช่างปูน ช่างปั้น ช่างรัก ช่างสลัก ช่างหล่อ ช่างหุ่น เป็นต้น รวมทั้งสิ้น 29 ประเภท เพื่อร่วมกันสร้างสรรค์ศิลปวัตถุโบราณวัตถุ โบราณสถานต่าง ๆ อาทิ พระบรมมหาราชวัง เครื่องราชูปโภค วัดวาอาราม เจดีย์สถาน พระพุทธรูป เครื่องอุปโภค ฯลฯ กรมช่างสิบหมู่จึงประกอบด้วย กลุ่มช่างหลายชนชั้น ทั้งช่างหลวง ช่างพระ ช่างพื้นบ้าน และช่างเชลยศึกดี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคมและสภาพความเป็นอยู่ของชาวไทย ตลอดจนภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์ และความเชื่อตามศาสนาพุทธ ดังนั้นวิชาช่างสิบหมู่จึงเป็น

²⁰⁹ สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมสมเด็จ ภาค 4 (พระนคร: คลังวิทยา, 2499), หน้า 168.

ภูมิปัญญาไทยที่ผสมผสานเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นไทย สังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และ วิถีชีวิตของ ไทยสมัยโบราณ

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณจึงสอดคล้องกับสภาพประวัติศาสตร์ ของช่างสิบหมู่ ตลอดจนพื้นฐานทางสังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมไทย ในสมัยนี้ โดยที่มีบ้าน วัด และวังเป็นสถานศึกษา มีบิดามารดา พระสงฆ์ และพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง เป็นครู มีลูกหลาน ลูกชาวบ้าน สามเณร พระสงฆ์ เป็นลูกศิษย์ ตลอดจนมีวิธีการศึกษาเฉพาะบุคคลด้วยการปฏิบัติงานเป็นลูกมือของครู จนกระทั่งพัฒนาความรู้นำไป ประกอบอาชีพทางการช่างต่าง ๆ ได้ ทั้งช่างหลวง ช่างพระสงฆ์ ช่างพื้นเมืองและช่างเชลยศึกดี

อนึ่ง การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ ไม่มีหลักฐานระบุว่า มีการบันทึกความรู้เป็นตำรา นอกจากตำราวิชาช่างทอง ซึ่งบันทึกไว้ในส่วนของวิธีการ เล่าเรียนที่เป็นกิจการวิชา ในมาตราที่ 8 ข้อบังคับการเรียนของโบราณศึกษา คือ

...86. ถ้าเป็นช่างทองต้องเรียนวิธีถักก่อนให้ชำนาญ ให้เข้าใจดีทองให้ขึ้นมัน และวิธีหลอมทอง 9 น้ำหลอมไล่ให้หมดราศี แลเรียนทำสายสร้อย แหวนน้อย แหวนใหญ่ แหวนเรือนเทศ แหวนเรือนไทย แหวนรอบ แหวนกัน แลรูปพรรณ ๆ ทำปริกปรุประดับพลอยน้อยใหญ่ให้ได้งดงาม แลตั้งใจทำให้ดี อย่าเบียดบังเปลี่ยนทองเขา แลอย่าทำเข้าชื้อเอาทองเขาไว้เป็นประโยชน์ชื้อขายไม่ดี...²¹⁰

จากตำราวิชาช่างทองดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงวิธีการเล่าเรียนวิชาช่างสิบหมู่ใน วัดต่าง ๆ ได้อย่างดีว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณนั้น มิได้สอน ความรู้เพื่อผลิตผลงาน นำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเท่านั้น แต่ได้สอนคุณสมบัตินิยมดีของ ช่างควบคู่กันกับวิชาช่างสิบหมู่

นอกจากนี้ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ ดังที่เสนอมานับที่ 2 นี้ การศึกษาดังกล่าวมีความสัมพันธ์กันทั้งการศึกษาจากบ้าน วัด และ

²¹⁰ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตระละลักษมณ์), โบราณศึกษา พิมพ์ครั้งที่สาม ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พันตรี หลวงบรรหารศุภวาท (พลาย บรรหารศุภวาท) (ม.ป.ท., 2515), หน้า 48.

วัง มิใช่เป็นการศึกษาเฉพาะแห่งใดแห่งหนึ่ง ทั้งนี้เพราะว่าสถานศึกษาดังกล่าวมีความสัมพันธ์กันทั้งด้านกิจกรรมทางสังคมและการศึกษา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของการศึกษาในสมัยนี้ แต่เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ซึ่งมีโรงเรียนเป็นศูนย์กลางการศึกษาแทนวัด จึงมีผลทำให้มีการปรับปรุงการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากบ้าน วัด และวังมาสู่โรงเรียน คือการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนต่อไป